

POPULISME, POLARISATIE EN DEMOCRATISCH VERVAL

Over de kwetsbaarheden van de moderne liberale democratie

Masterthesis Humanistiek

Michelle Ibrahim

studentnummer: 1019090

michelle.ibrahim@uvh.nl

M3-MT, Universiteit voor Humanistiek

Begeleider: Dr. F. Suárez-Müller

Meelezer: M. van der Brug

Den Haag, 16 augustus 2024

Woordaantal: 25737

“In order to re-gain agency, we need to move toward the crisis rather than away from it”

Bruno Latour in Rebecca Hower,
'Learning Freedom: The Pedagogical Potential of Crisis', 2011, p.111

Abstract

This thesis explores the current state of liberal democracy, which is recognized to be under pressure globally. Although crises seem to have always been inherent to democracy, concerns about the decline of democracy have grown in recent years due to the global rise of populism and increasing polarization. A thematic literature review is conducted in order to explore the inherent vulnerabilities of liberal democracies, and how these vulnerabilities have manifested in recent times. Specifically, an attempt is made to answer the following question: *How are populist tendencies and polarization interrelated in contemporary liberal democracies, and what are means by which modern liberal democracies can sustain themselves in accordance with their own principles?* The thesis is structured into three chapters, each addressing key concepts and developments related to "democracy" and "liberal democracy," "populism," and "polarization." In the conclusion, the relationship between the discussed theories and empirical data is explored. The first part of the conclusion answers the question of to what extent populism and polarization can theoretically be viewed as legitimate and even healthy phenomena within a liberal democracy, and for what reasons they might be perceived as threats. The second part of the conclusion examines the developments that have caused modern liberal democracies to differ fundamentally from earlier forms of democracy and explores how these changes are linked to the perceived causes of contemporary populism and polarization trends. That way a conclusion can be made on how inherent vulnerabilities of liberal democracies play out in recent times. In response, alternative courses of action are proposed in the final part of the conclusion.

It becomes evident that the inherent tensions within liberal democracies, particularly around principles such as popular sovereignty and the balance between participation and representation or delegation, are today manifesting specifically around issues like globalization and political pluralism. Existing democratic, representative, parliamentary, and party-political structures no longer meet the changed expectations and needs of citizens in this era. The particular challenge for modern liberal democracy lies in establishing a democratic system that, on the one hand, pays closer attention to the particularity of individuals, and on the other hand, reorganizes a common world that centralizes the meaning of the common good. The shortcomings of modern liberal democracies point towards deliberative forms of democracy as a solution, and towards further expanding democracy at local, national, and global levels.

Keywords: *democracy, liberal democracy, populism, polarisation, democratic decline*

Voorwoord

De politieke situatie en ontwikkelingen van de laatste tijd zijn wereldwijd, maar ook in Nederland, onstuimig te noemen. Ook in mijn eigen omgeving merk ik hoe het wantrouwen in de politiek groeit en hoe de polarisatie rondom verschillende politieke kwesties toeneemt. Of en op welke partij men ook stemt, steeds vaker hoor ik hoe stemmen bij verkiezingen “toch weinig verschil zou maken”, of dat een keuze slechts de "minst slechte optie" is. Juist nu we, gezien de grote uitdagingen waarvoor we in de wereld gezamenlijk staan, het geloof moeten kunnen hebben dat de politiek verandering kan brengen, en we de handen ineen moeten slaan om tot duurzame oplossingen te kunnen komen, zie ik hoe gemakkelijk mensen zich terugtrekken in hun eigen bubbels, en langs elkaar heen kunnen praten. Dit weerspiegelt zich ook in de politiek, waar populisme, polarisatie en de vermeende crisis van de democratie weer ‘hot topics’ zijn.

Als iemand die gelooft dat de waarheid en wijsheid vaak juist gevonden kunnen worden in de erkenning van complexiteit en het scheppen van ruimte voor meerstemmigheid, ervaar ik soms frustratie wanneer ik politici met elkaar hoor debatteren, en mijn vermoeden is dat ik daar niet de enige in ben. Hoewel mijn eigen politieke visie vaak haaks staat op het populisme, herken ik soms toch een kern van waarheid in de zorgen die in hun betoog doorklinken. Waar het reacties op het populisme betreft, vraag ik mij dikwijls af in hoeverre die nu werkelijk constructief zijn en mis ik soms de nuance in het publiek debat.

In deze scriptie wil ik met een open blik onderzoeken wat ten grondslag ligt aan het populisme en aan polarisatie, en wat een eventuele link tussen beide blootlegt over het vermeende verval van de democratie in deze tijd. Mijn intuïtie zegt dat de kern van het probleem kan worden gevonden in het systeem zelf – dat wil zeggen in de manier waarop moderne (liberale) democratieën vandaag de dag georganiseerd zijn, maar mogelijk niet (meer) aansluiten bij hedendaagse verwachtingen en behoeften. Ik hoop met deze scriptie persoonlijk de wereld om mij heen een stukje beter te begrijpen. Tevens hoop ik antwoordmogelijkheden te vinden op de vraag ‘hoe nu verder?’, en zo een bescheiden bijdrage te kunnen leveren aan een oplossing voor de problemen van deze tijd.

Graag wil ik mijn begeleider Fernando Suárez Müller bedanken voor de prettige begeleiding, het sparren en helpen richting geven aan mijn onderzoek. Ook bedank ik graag Ernest Moonen voor het in zicht blijven houden van wat mij drijft. Tot slot mijn vriend Finn voor de mentale steun, en Esmée voor het samen blokken.

Inhoudsopgave

Abstract	3
Voorwoord	4
1. Inleiding	6
1.1 Probleemstelling	6
1.2 Vraagstelling	10
1.3 Relevantie	11
1.4 Methode	12
2. De liberale democratie	15
2.1 Inleidend	15
2.2 Definities	19
2.3 Fundamentele principes en voorwaarden	23
2.4 Democratische spanningen en dilemma's	26
2.5 Ontwikkelingen	31
3. Populisme	39
3.1 Inleidend	39
3.2 Definities	40
3.3 Vermeende oorzaken van (hedendaags) populisme	45
4. Polarisation	54
4.1 Inleidend	54
4.2 Definities	55
4.3 Ontwikkelingen	60
5. Conclusie	64
5.1 Populisme en polarisation: legitiem of een bedreiging voor de democratie?	64
5.2 De kwetsbaarheden van de moderne liberale democratie	69
5.3 Handelingsalternatieven	71
5.4 Discussie	76
6. Literatuur	77

1. Inleiding

Things fall apart;

The centre cannot hold

Mere anarchy is loosed upon the world

The blood-dimmed tide is loosed, and everywhere

The ceremony of innocence is drowned

The best lack all conviction

While the worst are full of passionate intensity.

- William Butler Yeats, uit 'The Second Coming' (1920)

1.1 Probleemstelling

De twintigste eeuw wordt wel de eeuw van de democratie genoemd. In de gehele wereld vond een toename plaats van democratieën en ontwikkelingen in die richting (Freedom House, 1999). Ondanks dat gegeven, is er in deze hele afgelopen eeuw geen decennium geweest waarin niet ook werd gesproken over een 'crisis' van de democratie. Sterker nog: een zekere somberheid over de toekomst of staat van de democratie zou de democratie gedurende haar gehele bestaansgeschiedenis al hebben vergezeld (Thomassen, 2010). Recent laaien de zorgen over de staat waarin democratieën verkeren opnieuw op. De afgelopen jaren is veelvuldig geschreven en gesproken over de crisis waarin specifiek de liberale democratie – het politiek systeem dat als kenmerken draagt dat de regering wordt gecontroleerd door een orgaan dat door het volk zelf is gekozen¹, en waarin ten tweede politieke en persoonlijke grondrechten van burgers dienen te worden beschermd² – zich zou verkeren (Wissenburg, 2015). En inderdaad zijn er tekenen dat de liberale democratie (als idee en als politiek systeem) wereldwijd onder druk staat. De Franse historicus en socioloog Pierre Rosanvallon ontwaart in het boek *De democratie denken* (2019) onder andere een afnemende legitimiteit van democratische instellingen, een verzwakking van de uitvoerende macht, een tanende zeggingskracht van het gelijkheidsideaal en een erosie van het politieke vertrouwen. De kloof tussen burgers en politiek is toegenomen, en gaat gepaard met toenemend wantrouwen en

¹ Het democratisch element

² Het liberale element

boosheid ten aanzien van democratische structuren en instanties.³ Men voelt zich tekort gedaan en niet gehoord, stelt ook Gijs van Oenen in zijn boek *Overspannen democratie* (2018). Moderne liberaal democratische systemen lijken aan kwaliteit, en beleid aan draagkracht te verliezen.

In *De autoritaire verleiding: over de opmars van de antiliberaal wereldorde* (2018) beschrijft Casper Thomas hoe het hierboven beschreven sentiment onder burgers ten overstaan van de overheid tevens terug te zien is in de groeiende aantrekkingskracht voor populistische leiders die zich tegen het establishment keren, en die beloven op te komen voor de belangen van het ware volk (die door dat establishment niet behartigd en serieus genomen zouden worden). Aldus Thomas “vreet” de gevoelde woede richting de gevestigde politieke orde steeds meer aan de consensus dat de liberale democratie, van alle mogelijke systemen, de beste keuze is die een politieke gemeenschap kan maken (Thomas, 2018). Dat statement kan door verschillende onderzoeken en gegevens worden onderschreven. Onder andere Lührmann & Lindberg (2019, p.8) laten zien dat de afgelopen jaren een toenemend aantal landen een proces richting autocratisering hebben ondergaan, en volgens gegevens van de internationale denktank ‘Freedom House’ (2019) was van die ontwikkeling in 2018 al voor het veertiende jaar sprake. De wijdverspreide stelling is dat met name de manier waarop de boosheid van burgers zich manifesteert in de opkomst van het populisme, een uitdaging en bedreiging vormt voor de liberale constitutionele orde (Kalyvas, 2019). Het populisme zou bijvoorbeeld de individuele vrijheden en rechten van burgers bedreigen die in een liberale democratie dienen te worden beschermd (Müller, 2017; Devos, 2020; Van Wonderen, 2021). Ook vereist een liberale democratie pluralisme, en dus de erkenning dat we voorwaarden moeten vinden om met elkaar te kunnen samenleven als vrije en gelijke, maar ook als onherleidbaar van elkaar verschillende burgers. Populisten gedijen, aldus Jan-Werner Müller (2017), echter juist bij conflict, en moedigen polarisatie aan (ze behandelen tegenstanders als vijanden – niet alleen van zichzelf, maar te meer van het volk).

De ontwikkeling van het populisme lijkt inderdaad samen op te gaan met polarisatie; groeiende onenigheid en toenemende tegenstellingen tussen beide kanten van het politieke spectrum, en verruwing en verharding in politiek en samenleving die maken dat delen van de

³ Dit wantrouwen en deze woede schieten alle kanten op, en komen wereldwijd tot uiting in protesten. Te denken valt onder andere aan de boerenprotesten in Frankrijk, Duitsland, België en Nederland, de coronaprotesten, wereldwijde klimaat- en Black Lives Matter protesten en de bestorming van het Capitool in de Verenigde Staten. In Nederland blijkt uit onderzoek van het Sociaal Cultureel Planbureau dat voor dit protesten en harde acties tegen de overheid steeds vaker steun is, en dat die steun er vooral is onder mensen die weinig vertrouwen hebben in de politiek en vinden dat de politiek niet naar hen luistert. Bijna één op de vijf Nederlanders zou zelfs vinden dat de overheid zo slecht functioneert, dat het hele systeem “maar het beste omvergeworpen kan worden” (Miltenburg et al., 2023, p.5).

bevolking nog maar moeilijk met elkaar in gesprek kunnen gaan en samen de problemen van deze tijd het hoofd kunnen bieden (Dekker, 2022). De verschillende grote globale crises rondom klimaat, migratie en veiligheid lijken de problemen alleen maar te verergeren, en ook de internationale samenwerking in de Europese Unie meer en meer onder druk te hebben gezet. In de woorden van de schrijver Ilja Leonard Pfeijffer, die onlangs nog een roman schreef over het verval van de democratie in het oude Griekenland en vergelijkbare symptomen ziet in onze tijd, is er sprake van een totale systeemcrisis van allerlei samenhangende fundamentele problemen en van een bestuurlijke verlamming – de overheid heeft “geen oplossend vermogen, omdat niemand buiten het systeem durft te kijken.”⁴ Zijn boek *Alkibiades* (2023) is een waarschuwing voor de teloorgang van de democratie, die als we de symptomen ervan niet tijdig herkennen en daar niet tegen op zullen treden, wel eens tegen zijn einde aan zou kunnen lopen.

Toch bestaat in de wetenschappelijke literatuur niet enkel bezorgdheid over het oprukkend populisme en de toenemende polarisatie in politiek en samenleving. In de eerste plaats zijn er auteurs die bevragen of de democratie wel daadwerkelijk in ‘verval’ is (Levitsky & Way, 2015; Schmitter, 2015; Mechkova, Lührmann & Lindberg, 2017).⁵ Ook bestaat er verdeeldheid over de aard en oorsprong van de vermeende crisis. Zo suggereert een auteur als Moffit (2015) dat we moeten afstappen van het denken over de ‘crisis’ van de democratie, alsof die buiten het populisme om zou bestaan en het populisme zou aanwakkeren. In plaats daarvan zouden we ons moeten richten op hoe het populisme zelf drijft op het aanwakkeren van crisis in de politiek en maatschappij, en zo juist problemen doet ontstaan. Andere auteurs spreken toch wel degelijk van een crisis of verval van de democratie, maar nemen verschillende standpunten in over de rol die populisme en polarisatie daarin hebben. In het boek *Niet de kiezer is gek* (2017) betoogt politicoloog Tom van der Meer bijvoorbeeld dat populisme en polarisatie in principe ook als kenmerken van een gezonde democratie kunnen

⁴ <https://www.filosofie.nl/ilja-leonard-pfeijffer-alkibiades-een-democratie-kan-aan-zichzelf-ten-onder-gaan/>

⁵ Levitsky & Way (2015) maken bijvoorbeeld onderscheid in het spreken over crisis, transitie of regressie en verval. Mechkova, Lührmann & Lindberg (2017) stellen dat wereldwijd democratieën dan wel voor verschillende uitdagingen staan, maar dat alarmerende uitspraken over een globale crisis of verval van de democratie niet terecht zijn: “There are indeed worrisome trends and cases. In many established democracies, there is the rise of intolerance and right-wing-populist calls for various forms of more ‘illiberal’ democracy. In some newer democracies, there is the gradual erosion of democratic rights and institutions. [...] All these developments represent challenges to democracy, no doubt, but there is at the same time no robust evidence [...] that democracy is caught in a global crisis.” (p.168). Volgens hen is (ondanks alles) de normatieve macht die democratieën uitoefenen nog relatief sterk, hebben we in de laatste decennia mogen meemaken dat landen als Nigeria en Tunesië de transitie naar een democratisch staatsbestel hebben gemaakt, en kunnen we constateren dat de golf van illiberaal links-populisme die delen van Latijns-Amerika in de eerste jaren van deze eeuw overspoelde, mogelijk alweer aan het afnemen is.

worden gezien. De democratie functioneert in die zin uitstekend, dat kiezers doen wat er in een democratie van hen wordt gevraagd. In plaats van de oorzaak van de vermeende crisis bij de kiezers en het kiesstelsel te leggen, ziet hij eerder dat er sprake is van een crisis bij de gevestigde partijen en een bestuurscultuur die steeds minder past bij de moderne democratie. Hoogleraar politicologie Andreas Kalyvas vindt de dominante stelling dat het populisme de primaire bedreiging vormt voor de liberale democratie misleidend, “as it appears anachronistic, politically counterproductive, and ideologically suspicious” (Kalyvas, 2019, p.384). De huidige situatie is niet (primair) die van een democratie die gestaag wordt ontdaan van haar legaliteit en rechten, noch die van een overgang op weg naar (een nieuwe vorm van) een populistische staat. Wel ziet hij dat sprake is van een “shaken and destabilized post-democratic order, which on the aftermath of the 2008 financial crisis, finds itself confronted with critical problems in maintaining and reproducing its political supremacy” (Kalyvas, 2019, p.387). De problemen zouden volgens hem met name zijn ontstaan in navolging van de relatie tussen de liberale democratische staatsinrichting en het neoliberalisme. Zijn opvatting sluit aan bij die van filosofe en politicologe Chantal Mouffe, die tevens spreekt van een ‘crisis of the post-democratic consensus’ en ‘crisis of the neoliberal hegemonic formation’ (Mouffe, 2018, p.11, 18, 23). Door Jacques Thomassen (2010) wordt het accent weer anders gelegd, en worden het democratiebegrip en de democratische principes zelf als haar belangrijkste bedreigingen genoemd. Die visie sluit deels aan bij die van Gijs van Oenen (2018), die opmerkt dat het enthousiasme voor de democratie juist misschien wel groter is dan ooit. Dat betekent dat de democratie niet primair wordt bedreigd door tegenstanders, maar wellicht juist door het enthousiasme ervoor, de hoge verwachtingen en het succes ervan.⁶ Deze suggestie, dat de wezenlijke bedreiging voor de democratie inherent in de democratie als idee en politiek systeem te vinden is, is aldus hem ook wel te duiden als een dialectische beweging: “ieder proces krijgt op een gegeven moment te maken met de keerzijden van de eigen vooruitgang” (p.12). Laat dat ook precies zijn waar Pfeijffer (2023) het gevaar in besloten ziet liggen: een democratie kan aan zichzelf ten onder gaan, de staatsvorm kan vervallen in een dictatuur van de massa (ochlocratie) en zodanig falen dat ze het succes van een andere bestuursvorm en van een autoritair leider in de hand werkt⁷. Of, in het geval van liberale democratieën die gestoeld

⁶ Inderdaad loopt, paradoxaal genoeg, het pad dat de liberale democratie volgens sommigen zou bedreigen via de liberale (electorale) democratie zelf. In verschillende landen zijn recent autoritaire en populistische leiders immers door het volk zelf verkozen (Thomas, 2018).

⁷ <https://www.filosofie.nl/ilja-leonard-pfeijffer-alkibiades-een-democratie-kan-aan-zichzelf-ten-onder-gaan/>

zijn op de neoliberale veronderstelling van individuele vrijheid als het hoogste goed, volgens sommigen misschien ook wel in een dictatuur van de vrije markt⁸.

1.2 Vraagstelling

Een auteur als Rosanvallon (2019) beschouwt het populisme wel degelijk als een pathologie en bedreiging van de democratie, maar stelt ook dat deze niet los van de democratie kan worden beschouwd. Het vraagstuk is immers inherent aan dat van de democratie, en geen parasitisme van buitenaf. In zijn boek *De democratie denken* stelt hij om die reden dat het alleszins vruchtbaar is van vraagstukken zoals het populisme een schrikbeeld te maken waarover niet is getheoretiseerd, en ons te beperken tot een pavloviaanse veroordeling, vaag moralisme en superieure minachting. De aanwezigheid ervan zou ons moeten dwingen na te denken over wat de democratie is en behoort te zijn, en waar het spaak loopt. Ten einde de democratie te kunnen verwerklijken en in leven te houden, is inzicht in de verschijnselen die zich in haar voordoen van cruciaal belang.

Of de verschijnselen populisme en polarisatie nu worden begrepen als de oorzaak van het vermeende verval of als bijgevolg, de drie-eenheid van populisme, polarisatie en democratisch verval gaat samen op. In navolging van Rosanvallon wil ik in plaats van de (tevens relevante) vraag te stellen hoe we sociologisch gezien populisme en/of polarisatie terug zouden kunnen dringen, in mijn scriptie daarom bezig gaan met de fundamentele vraag hoe we deze verschillende verschijnselen in samenhang tot elkaar dienen te begrijpen. In andere woorden: Hoe hebben de wereldwijde populistische en polariserende tendensen van deze tijd met elkaar, en met het liberale democratiebegrip zelf, van doen? De vragen van waaruit ik vertrek zijn deze: Als we van een crisis van de liberale democratie kunnen spreken, welke elementen maken haar dan specifiek kwetsbaar en dragen daarmee (van binnenuit) bij aan haar eigen verval? Hoe dient het vermeende verval precies begrepen te worden in relatie tot populisme en polarisatie? In hoeverre en waarom kunnen deze worden beschouwd als (gezonde) kenmerken, of als een pathologie van de liberale democratie? De vraag hoe het vermeende verval precies begrepen dient te worden in relatie tot populisme en polarisatie, maakt het daarbij noodzakelijk niet alleen te kijken naar kwetsbaarheden in de vorm van inherente spanningen of dilemma's behorend tot de liberale democratie (als idee en politiek systeem), maar ook een blik naar buiten te werpen en de vraag te stellen onder welke omstandigheden populisme en polarisatie oprukken of toenemen.

⁸ <https://www.groene.nl/artikel/de-totale-markt>

Deze vragen in ogenschouw nemend luidt de specifieke onderzoeksvraag van mijn scriptie als volgt: *Hoe hangen binnen de hedendaagse liberale democratie populistische tendensen en polarisatie met elkaar samen, en welke middelen zijn er om de liberale democratie volgens haar eigen principes zo levend mogelijk te houden?*

Om deze vraag te kunnen beantwoorden zullen achtereenvolgens de volgende drie deelvragen worden behandeld:

1. *Wat is een liberale democratie, en welke spanningen bestaan er omtrent haar eigen principes in de huidige tijd?*
2. *Wat is populisme, en wat zijn vermeende huidige oorzaken ervan?*
3. *Hoe gaat polarisatie in zijn werk, en van welke polarisatie is in onze tijd sprake?*

In de conclusie worden de inzichten omtrent deze drie deelvragen met elkaar in verband gebracht. Ten eerste wordt behandeld hoe de concepten ‘liberale democratie’, ‘populisme’ en ‘polarisatie’ theoretisch tot elkaar in relatie staan. In hoeverre kunnen zij worden beschouwd als legitiem en misschien wel een gezond kenmerk van de liberale democratie, en welke elementen of principes van de liberale democratie kunnen door populisme en polarisatie worden ondermijnt? Ten tweede wordt geconcludeerd hoe ontwikkelingen rondom de drie concepten tot elkaar in relatie staan. Zo kan dus tot een antwoord gekomen op de vraag hoe de inherente spanningen van liberale democratieën specifiek opspelen in de huidige tijd. Op basis van de gemaakte analyse zullen tot slot een aantal handelingsalternatieven worden voorgesteld.

1.3 Relevantie

Waar in de wetenschappelijke literatuur veel is gesproken over de vermeende crisis van de democratie, worden daar door verschillende auteurs diverse oorzaken voor gegeven. Met dit onderzoek tracht ik een overzicht van de verschillende visies over vermeende oorzaken van het verval van de liberale democratie bij elkaar te brengen. Ik maak hierbij niet alleen een koppeling tussen (vermeende oorzaken van) populisme en polarisatie, en de fundamentele spanningen of dilemma’s die de liberale democratie van binnenuit kwetsbaar maken, maar wil deze spanningen ook specifiek begrijpen in de context van hoe de wereld er nu uit ziet – dus in relatie tot de verschillende nieuwe uitdagingen waarvoor liberale democratieën gesteld staan in vergelijking met democratieën in het verleden. De *wetenschappelijke relevantie* van dit onderzoek zit dus in de verbinding tussen visies op de interne kwetsbaarheid van liberale democratieën enerzijds, en actuele wereldwijde ontwikkelingen en uitdagingen anderzijds.

Het *kennisdoel* is meer en preciezer inzicht te verkrijgen in de aspecten die liberale democratieën kwetsbaar maken, specifiek in de huidige tijd.

Maatschappelijk bezien is meer kennis over de relatie tussen principiële spanningen van liberale democratieën en hoe deze specifiek opspelen in de huidige tijd van belang, omdat zo kan worden blootgelegd welke liberaal democratische principes heden ten dage in de ervaring van veel burgers (klaarblijkelijk wereldwijd) worden ondermijnd en dus opnieuw of beter moeten worden beschermd. In een tijd waarin we wereldwijd voor verschillende gedeelde en met elkaar vervlochten problemen staan, is het des te belangrijker geworden nieuwe (politieke) handelingsalternatieven op te stellen in reactie op het maatschappelijk ongenoegen. Enerzijds is het noodzakelijk harde en duidelijke besluiten te nemen, anderzijds staat de politiek voor de uitdaging voor die besluiten een zo groot mogelijk draagvlak te creëren en behouden, en zo de samenleving bij elkaar te houden. De *maatschappelijke relevantie* van dit onderzoek betreft al met al de mogelijkheid om met de verworven kennis over wat liberale democratieën kwetsbaar maakt in onze huidige tijd, de inrichting van huidige liberaal democratische systemen zodanig aan te passen, dat zij middels haar eigen principes zo levend mogelijk kan worden gehouden. Het *handelingsdoel* is een mogelijk verdere humanisering (in de vorm van democratisering) van de liberaal democratische staatsinrichting, opdat burgers zich meer gehoord en erkend kunnen weten op lokaal, nationaal en globaal niveau, en in verbinding met elkaar en de politiek tot duurzamere besluiten kan worden gekomen met betrekking tot de grote problemen waar we voor staan.

De scriptie sluit hiermee nadrukkelijk aan bij de humaniseringscomponent van de humanistiek. Humanisering kan in navolging van Fernando Suárez-Müller (2016) namelijk worden opgevat als een ontwikkeling die dialogische waarden zoals vrijheid, gelijkheid, rechtvaardigheid en (menselijke) waardigheid moet bevorderen. Democratisering kan, als een dimensie van humanisering, (politieke) systemen responsiever, ethischer en inclusiever maken en de legitimiteit van deze systemen versterken. Daarmee wordt zowel de kwaliteit van samenleven als het welzijn van individuen bevordert.

1.4 Methode

Deze scriptie betreft een theoretisch onderzoek, en specifiek een vergelijkende en thematische literatuurstudie naar de vermeende crisis van de liberale democratie en de oorzaken daarvan. Het onderzoek zal van interdisciplinaire aard zijn, wat betekent dat gebruik zal worden gemaakt van bronnen uit verschillende wetenschappelijke tradities. Er zullen voornamelijk boeken en artikelen worden geraadpleegd die ingebed zijn in de filosofisch-politieke traditie.

Waar nodig zullen de diverse aan bod komende theorieën worden ondersteund door sociaal-wetenschappelijk (empirisch) materiaal. Vijf thema's die op basis van de onderzoeksvragen zijn onderscheiden, en in de literatuurstudie aan bod zullen komen, zijn 'democratie', 'liberale democratie', 'verval van de liberale democratie', 'populisme' en 'polarisatie'.

Voor de beantwoording van de eerste deelvraag zal ten eerste worden verkend wat onder het begrip 'democratie', en in het bijzonder onder de 'liberale democratie' wordt verstaan. Nadat is ingegaan op de definiëring, zal worden uiteengezet welke fundamentele principes aan een liberale democratie ten grondslag liggen, en dus dienen te worden beschermd. Voor de bespreking van beide zal allereerst gebruik worden gemaakt van het boek *Ontwikkeling van het democratisch denken: democratie: participatie en delegatie* van Lambert Giebels (1987). Dit boek biedt inzicht in de ontwikkeling van de democratie (van het ontstaan van de directe democratie in het oude Griekenland tot de huidige liberale democratische staatsinrichtingen), en in de fundamentele principes die aan democratieën (en in het bijzonder liberale democratieën) ten grondslag liggen. In *Democratie: de macht van de massa?* Van Carl Devos (2020) wordt ingegaan op waarom over het begrip democratie, theoretisch gezien, zo veel discussie kan bestaan. In aanvulling op Giebels (1987) kan zijn tekst samen met Rosanvallons *De democratie denken* (2019) inzicht bieden in de spanningen die bestaan in het idee en de praktische uitvoering van liberale democratieën. Het hoofdstuk sluit af met een overzicht van actuele ontwikkelingen die hebben gemaakt dat liberale democratieën in de huidige tijd voor nieuwe uitdagingen gesteld staan dan voorheen. Daarvoor zijn onder andere de teksten *The crisis of democracy: Which crisis? Which democracy* van Selen Ercan & Jean-Paul Gagnon, (2014), *Het einde van de democratie* van Marcel Wissenburg, (2015) en *Hyperpolitiek: Extreme politisering zonder politieke gevolgen* van Anton Jäger (2024) behulpzaam.

In het tweede hoofdstuk wordt ingegaan op het thema 'populisme'. Er zal worden behandeld wat precies onder populisme kan worden verstaan, en de verschillende benaderingen zullen worden gekoppeld aan vermeende oorzaken van (de aantrekkingskracht) van het populisme. Het boek *Populisme* van Cristóbal Rovira Kaltwasser en Cas Mudde (2017) biedt een overzicht van definities, benaderingen en verschijningsvormen van het populisme, en kan zo helpen om 'populisme' als ontwikkeling te duiden. De tekst *The causes of populism in the west* van Sheri Berman (2021) biedt als basistekst structuur bij het onderscheiden van verschillende oorzaken. Ondersteunende teksten voor dit hoofdstuk zijn onder andere het boek *Overspannen democratie: Hoge verwachtingen, paradoxale gevolgen* (Van Oenen, 2018) en de tekst *Radicaal, en respectabel populisme* van Tjitske Akkerman

(2003).

Het derde hoofdstuk bestaat uit een theoretische verkenning van het thema ‘polarisatie’. In het boek *Politieke polarisatie in Nederland* van Paul Dekker (2022) zijn verschillende teksten van onder andere Quita Muis, Tim Reeskens & Inge Sieben, Twan Huijsmans, Eelco Harteveld, Tom van der Meer, Emma Hoes, Tom Dobber, Will Tiemeijer en Annermarie Walter & Philip van Praag gebundeld. Tezamen kunnen zij ten eerste een overzicht bieden van definities. Ook kunnen verschillende teksten aan de hand van de actuele situatie in Nederland diepgaander inzicht bieden in de verschillende soorten polarisatie en de dynamiek daartussen, en inzicht geven in de oorzaken van hedendaagse polarisatietrends.

In de conclusie wordt allereerst behandeld wat uit de literatuurstudie kan worden opgemaakt over de relatie tussen populisme, polarisatie en de liberale democratie. Onder andere het artikel *Polarisation, Radicalisation and Populism: Definitions and Hypotheses* (2021) van Juan Russo is daarvoor bruikbaar. Voor analyse van de relatie tussen de liberale democratie en het populisme worden door de tekst van Rosanvallon (2019), het artikel *Taking politics to the people: populism as the ideology of democracy* van Margaret Canovan (2002) en de tekst *Populisme: zegen of vloek?* van Jack de Vries, Paul Frissen, Herman Lelieveldt, Marco Pastors, Julien van Ostaaijen en Rinus van Schendelen verschillende perspectieven geboden. Ten tweede wordt in de conclusie besproken hoe hedendaagse ontwikkelingen rondom de drie concepten ‘liberale democratie’, ‘populisme’ en ‘polarisatie’ verband met elkaar houden. Op basis van het verkregen inzicht in de elementen die specifiek hedendaagse liberale democratieën kwetsbaar lijken te maken, sluit ik af het bespreken van een aantal middelen of alternatieven die kunnen helpen de moderne liberale democratie volgens haar eigen principes zo levend mogelijk te houden.

2. De liberale democratie

“Onze staat heet een democratie omdat zij in handen is, niet van enkelingen, maar van velen. In persoonlijke geschillen verzekeren onze wetten gelijk recht voor allen en de publieke opinie eert een ieder die zich door iets onderscheidt in het openbare leven boven anderen; niet om de klasse waartoe hij behoort maar om de waarde van zijn persoon. Armoede is voor niemand die de staat van nut kan zijn een beletsel, hoe gering zijn positie ook is.

[...] Wij leven als vrije staatsburgers en in onze dagelijkse omgang zijn wij zonder argwaan jegens elkaar. Wij ergeren ons niet aan onze buurman als hij zijn eigen genoeg zoekt en werpen hem geen boze blikken toe, die weliswaar geen schade berokkenen maar niettemin de ander kunnen kwetsen. Verdraagzaam in onze omgang met anderen, houden wij ons in het openbare leven aan de wet, die we eerbiedigen. Wij gehoorzamen aan hen die boven ons zijn gesteld, alsook aan de wetten; in het bijzonder aan die wetten die de bescherming bieden aan de kansarmen en ook aan die ongeschreven wetten waarvan de overtreding in ons aller ogen de overtreder schande brengt.”

- Pericles in Thucydides, ‘De Peloponnesische Oorlog’ (1964)

Do I contradict myself?

Very well then I contradict myself;

(I am large, I contain multitudes)

- Walt Whitman, uit ‘Song of Myself’ (1982)

2.1 Inleidend

De oorsprong van huidige democratieën ligt volgens velen in het klassieke Griekenland⁹ - niet voor niets is de benaming ‘democratie’ afgeleid van het Griekse woord ‘dèmoskratia’. Maar hoewel democratieën van vandaag dezelfde naam dragen, en zeker geïnspireerd zijn door en voortborduren op het voorbeeld van de Atheense stadsstaat (Giebels, 1987; Devos, 2020), stelt Hans Joachim Störig in *Geschiedenis van de filosofie* (2010) dat we de bestuursvorm van toen, vandaag eigenlijk al geen democratie meer zouden noemen.¹⁰ Vanaf haar ontstaan tot nu, heeft de democratie vele ontwikkelingen doorgemaakt. Discussie omtrent wat een democratie

⁹ Hoewel de Griekse democratie de inspiratie is voor democratieën van vandaag, wijst Kievid (2019) erop dat in het Midden-Oosten al oudere vormen van democratie hebben bestaan die mogelijk tot 2000 jaar v. Chr. terugvoeren.

¹⁰ In de Atheense stadsstaat was sprake van directe democratie, wat wil zeggen dat burgers zelf direct invloed konden uitoefenen op het wetgevingsproces. Maar hoewel de staatsmacht middels dit systeem in handen was van velen, berustte deze bepaald niet bij het hele volk. In het begin hadden enkel adellijke en vermogende burgers toegang tot de volksvergaderingen (ekklesia), en bestond meer dan de helft van de bevolking nog uit rechteloze slaven (Devos, 2020, p.17). Naar huidig begrip zou het systeem van toen daarom eerder te omschrijven zijn als een timocratie – een republiek van de geldadel.

zou moeten zijn, en hoe zij het beste georganiseerd diende te worden, bestond al van begin af aan. In *Ontwikkeling van het democratisch denken: democratie: participatie en delegatie* geeft Lambert Giebels (1987) in een overzicht weer hoe in Athene mettertijd bijvoorbeeld al langzaam een democratisering van de Atheense polis plaatsvond. In de eerste plaats toen de toenmalig regeerder Solon de Atheense volksvergaderingen (ekklesia) voor het eerst opende voor alle burgers¹¹. In de nieuwe constitutie werden volksrechtbanken (heliaia) gevormd, en jaarlijks werden uit de vier klassen (phylen) waarin burgers uit de stad en omgeving waren ingedeeld, vijfduizend burgers en duizend plaatsvervangers gekozen. ‘Door het lot’ werden hieruit leden aangewezen die de verschillende rechtbanken dienden te bemannen (Giebels, 1987, p.24). Onder Kleisthenes werd een hervorming ingevoerd waarmee, behalve de rechtspraak, ook wetgeving en bestuur in handen van de Atheense burgerij werden gelegd. Behalve voor deelneming aan de maandelijks ekklesia, hadden zij zich nu ook paraat te houden voor de verschillende rechtbanken, die met tweehonderd of vijfhonderd (en soms een nog groter aantal) steeds wisselende leden regelmatig zitting hielden, en waarvoor dagelijks een nieuwe voorzitter aangewezen werd. De Grote Raad kwam dagelijks bijeen, en bovendien konden burgers door het lot aangewezen worden om een van de vele tijdrovende ambtelijke functies te bekleden (Giebels, 1987, p.25). Toen Pericles in zijn periode als militair strateeg¹² zijn positie had weten uit te breiden tot die van een algemeen politiek leider¹³ werd onder hem participatie van een nog grotere groep burgers ingevoerd: alle mannen boven de twintig werden tot stadstaken geroepen. Het werd een democratie waar niet langer willekeur maar wetten heersten, die wij tegenwoordig ook wel ‘grondrechten’ zouden noemen. Armoede was volgens Pericles geen beletsel meer om als volwaardig burger te kunnen functioneren (Giebels, 1987, p.28). Hoewel in die zin steeds meer sprake was van gelijkheid onder de Atheense burgers, benoemt Giebels ook de keerzijde van de rol van participatie in deze directe democratie:

“Een staat die zijn burgers zo intensief aan het staatsgebeuren wil inlijven scheidt een samenleving waarin het burgerschap voor velen eerder een last dan een lust wordt. [...] Daarmee zijn we terechtgekomen bij een democratie waarin participatie voor de burger een harde plicht is geworden. Het is een staat waarin de burger niet meer vrij is in zijn doen en laten, maar waarin hij

¹¹ Alle burgers’ sloeg ook nu alleen nog op mannen met Atheense ouders, want slechts deze golden als Atheense burgers (Giebels, 1987).

¹² Pericles was meerdere malen achtereenvolgend door de tien phylen van Athene tot militair strateeg benoemd (Giebels, 1987).

¹³ vergelijkbaar met de functie van een huidige minister president

zich welhaast van 's morgens vroeg tot 's avonds laat paraat dient te houden voor volksverzameling, rechtszitting en bestuursvergadering, en daarbij nog het risico loopt door zijn medeburger voor het gerecht gesleept te worden” (Giebels, 1987, p.32).

De rol die (directe) participatie diende te vervullen in een democratie, werd door filosofen als Plato en Aristoteles ook om andere redenen bevraagd. In Plato's ideale stadsstaat zou de publieke opinie helemaal geen rol moeten spelen, en ontbrak bevolkingsparticipatie dan ook volledig. In plaats daarvan stelde hij dat een stadstaat dient te worden geregeerd door een filosoof-koning – een wijze leider, die het beste voorheeft met zijn volk (Sabine, 1973). In latere werken zou hij toegeven dat de ideaalstaat die hij voor ogen had irreëel was, alleen op hemels niveau denkbaar was, en niet te verwezenlijken door het menselijke ras, aangezien elke delegatie van leider of leiders enige bodem dient te vinden in een vorm van bevolkingsparticipatie, “al is het maar in de vorm van een applaus van de dankbare onderdanen” (Giebels, 1987, p.34). Zijn tweede beste oplossing bestond uit de invoering van een ‘Nocturnische Raad’, die zou bestaan uit zedenmeesters die boven de wetten stonden en de taak kregen alle wetten en wettelijke instellingen te dirigeren en controleren. De kern van zijn ideeën bestond uit de relatie bestuurder en bestuurde, die er in zijn ogen een moest zijn tussen “the learned and the ignorant” (Sabine, 1973).

Aristoteles was er in vergelijking met Plato niet op uit een ideaalstaat te construeren. Zijn *Politica* was een praktisch handboek voor de staatkunde, politiek ‘de kunst van het haalbare’. De mens was, aldus Aristoteles, ‘een politiek dier’, dat voor zijn ontplooiing als burger en mens aangewezen was op de staat, maar in tegenstelling tot Pericles¹⁴ geloofde Aristoteles niet dat burgers zich enkel door participatie konden ontplooiën. Belangrijker dan de manier waarop de staat was ingericht, waren voor hem de doeleinden van de staat. Het maakte in principe niet uit of de staat door één, door weinigen of velen geregeerd werd, als bij het regeren maar het algemeen belang en niet enkel het eigenbelang van de heersers nagestreefd werd. Dit algemeen belang moest worden beschermd door wetten, waarvan aan het gezag (anders dan bij Plato) wel de volksconsensus ten grondslag moest liggen. Waar Aristoteles in wezen naar zocht was een evenwicht tussen participatie en delegatie en tussen verschillende deelbelangen. Het goede evenwicht tussen participatie en delegatie zou onder

¹⁴ - die elke man die zich aan het openbare leven onttrok niet beschouwde als rustig burger, maar als “een nutteloos mens” (Thucydides, 2001).

andere afhankelijk zijn van de grootte van de gemeenschap¹⁵. De noodzaak voor evenwicht tussen verschillende deelbelangen, door Giebels (1987) ook wel coalitievorming genoemd, zou onder andere blijken uit de uitspraak “Zij die menen dat in de denkbeelden van hun eigen partij alle deugden opgesloten liggen, overdrijven”, in *Politica* (Aristoteles, 2011, geciteerd in Giebels, 1987, p.38). Tot slot zou de meest geëigende sociale situatie er een zijn waarin de middenstand de overwegende positie inneemt:

“Het is duidelijk dat de beste staatkundige situatie die is welke op een middenklasse steunt en dat dergelijke staten goed geregeerd kunnen worden waarin deze klasse sterk en talrijk is. Want het toetreden van een middenstand verhindert dat uitersten gaan domineren”
(Aristoteles, 2011, geciteerd in Giebels, 1987, p.38).

Uit bovenstaande wordt duidelijk dat al in de eerste democratieën sprake was van discussie omtrent wat in een democratie ten diepste nagestreefd zou moeten worden, en hoe dat dient te moeten worden georganiseerd. Discussies die vandaag de dag nog over de democratie worden gevoerd, lijken opvallend veel met deze vroegere discussies gemeen te hebben. Ook de huidige angst dat onze liberale democratieën langzaam in verval aan het raken zijn, en een overgang inluiden naar meer autocratische staatsvormen, was klaarblijkelijk een angst die al door Plato en Aristoteles gevoeld werd.

Dit hoofdstuk vertrekt vanuit de vraag wat het nu precies is aan het concept democratie, dat crises er gedurende haar hele bestaan al zo inherent aan lijken te zijn. Zowel theoretisch als praktisch bezien zal worden onderzocht welke spanningen en dilemma's inherent besloten liggen in met name het *liberale democratiebegrip* zelf, en hoe die spanningen en dilemma's zich betrekken op ontwikkelingen in de huidige tijd. Er wordt specifiek een antwoord gezocht op de deelvraag ‘*Wat is een liberale democratie, en waaruit bestaan tegenwoordig haar kwetsbaarheden?*’. Om dit te kunnen beantwoorden ga ik allereerst in op de definiëring van de democratie, en specifiek de liberale democratie. Ik zal proberen aan te tonen dat hoewel ‘democratie’ een begrip is dat we allemaal gebruiken (en waarvan we allemaal denken te

¹⁵ Over de politeia stelt Aristoteles bijvoorbeeld dat het specifiek een goede staatsvorm zou zijn in het geval van kleinere gemeenschappen. In grotere, stedelijke gemeenschappen was hij bang dat het de neiging kon gaan vertonen te ontaarden in een democratie of oligarchie (beide begreep hij als staatsvormen waarin niet het algemeen belang, maar het eigenbelang van de heersers de boventoon voeren). Als verre van ideale, maar wel meest stabiele staatsvorm, bedacht hij dat in zo'n geval een ‘constitutionele aristocratie’ (of ‘gemengde constitutie’) de beste optie zijn. Daarin zouden ‘de besten van het volk’, onder het wakend oog van de wet en met liefde voor het volk, het algemeen belang als doelwit kiezen, en zo het vertrouwen van het volk weten te verwerven en behouden (Giebels, 1987, p.37-38).

bevatten wat het inhoudt), de precieze betekenis ervan haast onmiddellijk uiteen valt zodra we langer bij het begrip stilstaan. In de daaropvolgende secties zal ik onderscheiden welke fundamentele principes aan een liberale democratie ten grondslag liggen, en welke spanningen daartussen bestaan. Tot slot zal een aantal ontwikkelingen worden besproken, die volgens verschillende auteurs de huidige democratische crisis onderscheiden van voorgaande, en ons dus meer inzicht verschaffen in wat de nieuwe uitdagingen zijn waartegen de liberale democratieën van vandaag gesteld staan.

2.2 Definities

‘Democratie’ (of ‘demokratia’) betekent letterlijk het heersen (kratein) van het volk (dèmos) (Devos, 2020).¹⁶ De letterlijke definitie van democratie verwijst dus naar zelfbestuur als fundamenteel principe: het basisidee is dat het volk de drijvende kracht en de toetssteen is voor wat in het publieke domein gebeurt (Hendriks, 2006, p.35). Dat klinkt als een duidelijke doelstelling. Toch is zelfbestuur, wanneer langer bij de betekenis wordt stilgestaan, een moeilijk begrip dat veel ruimte over laat voor debat en verschillen in interpretatie. Theoretisch gezien kan de vraag worden gesteld wie in de praktijk onder het ‘volk’ kan (of dient te) worden geschaard. De vraag kan ook worden gesteld wanneer en hoe precies kan worden gesteld dat een volk zichzelf bestuurd. En op welke manieren kan (of dient) het ‘heersen van het volk’ precies vorm te krijgen? Helemaal in de context van grotere samenlevingen, wordt het basisidee van zelfbestuur van het volk ook vanuit een praktisch oogpunt al snel meer ingewikkeld (Kievid, 2019; Devos, 2020).

Omdat omtrent bovenstaande vragen verschillende (zowel bestuurlijke als ideologische) opvattingen kunnen bestaan, bestaat in de literatuur geen eensgezindheid over een preciezer definitie van het begrip democratie (er bestaan zelfs verschillende, onderling concurrerende en tegenstrijdige opvattingen over de aard van het begrip, en de doelen die zij dient). Dit maakt uiteindelijk van democratie een ‘essentially contested concept’ (Hendriks, 2006).¹⁷ Uitgaande van de definitie die door Carl Devos (2020) is gegeven, namelijk van de democratie als “een reeks principes die op verschillende manieren gerealiseerd kunnen worden” (p.22), kan worden gesteld dat het misschien nu ook juist deze pluraliteit in interpretaties en verschijningsvormen is, die maakt dat er zonder meer van

¹⁶ In het alledaagse spraakgebruik wordt ermee bedoeld: “een politiek bestel waarin de burgers invloed kunnen uitoefenen op het bestuur van de staat” (Cliteur, 2002, p.608).

¹⁷ De moeilijkheid die de definitie van het begrip met zich mee brengt, wordt in Giebels (1987) ook wel als volgt omschreven: “One can try to find a definition and end in a Weltanschauung!” (p.265) – of zoals Giovanni Sartori het ooit verklaard heeft: men wil er gelijktijdig een ‘set of ideals’ en een ‘political system’ mee aangeven (Sartori, 1962). Er kan dus onderscheid worden gemaakt tussen de idealen of doelstellingen die aan een democratie ten grondslag liggen, en de procedures of methode (Hendriks, 2006).

democratie sprake is, of zoals hij het stelt: “Er is maar democratie in de mate waarin de opvattingen erover kunnen en mogen verschillen, en dat ook echt doen.” (p. 22). In een dictatuur zou ter vergelijking immers sprake zijn van één officiële, door de machthebbers goedgekeurde visie over de democratie, die niet gecontesteerd zou mogen worden (Devos, 2020).¹⁸ Het ingewikkelde aan de veelheid aan mogelijke interpretaties, is dat kritiek op de democratie vanuit verschillende hoeken kan komen en het tegelijkertijd zo is dat bijna niemand ertegen zal zijn (Devos, 2020). Dit maakt het noodzakelijk te specificeren over welke vorm of interpretatie van democratie we het precies hebben, als we er kritiek op uiten of spreken van een crisis.

In de literatuur is continu geprobeerd preciezer onderscheid te maken tussen verschillende interpretaties en vormen van democratie. De behoefte aan een begrijpelijk en specifiek begrippenkader heeft ertoe geleid dat in de literatuur het begrip ‘democratie’ inmiddels vooraf wordt gegaan door meer dan 500 bijvoeglijk naamwoorden, die aan een meer specifieke interpretatie of verschijningsvorm van de democratie uiting moeten geven, of licht werpen op een bepaald kenmerk of aspect van (een van de vele interpretaties van) de democratie (Ercan & Gagnon, 2014).¹⁹ Omdat wordt gesteld dat met name liberale democratieën in verval zijn, wil ik hier met name het onderscheid verduidelijken tussen democratieën in het algemeen en de liberale democratie.

Zoals Thomas Rhoden (2015) stelt, zorgt het liberale aspect in liberale democratieën voor een fundamenteel verschil en is het voor discussies van belang de twee van elkaar te blijven onderscheiden.²⁰ Het liberale aspect van liberale democratieën voegt aan het algemene

¹⁸ Zelfs deze stelling zou, benadrukt Devos (2020), door sommigen kritisch bevraagd kunnen worden. Zo zijn er voorbeelden van ‘volksdemocratieën’ of ‘democratische republieken’ (de Duitse Democratische Republiek (1949-1990), de Volksrepubliek China, en volksdemocratieën van voormalig USSR en Oostbloklanden zijn enkele van die voorbeelden) waarin in het begrip of de interpretatie van de democratie met name het principe van sociale gelijkheid centraal stond. Pas wanneer daar sprake van zou zijn, zou ware democratie mogelijk zijn. Zoals Devos echter betoogt, wordt in die democratieën alle macht geconcentreerd bij een voorhoedepartij die misschien stelt ‘de ware belangen van het proletariaat te verdedigen’, maar die niet gecontroleerd wordt door een tegenmacht. Om die reden stelt hij zelf dat in dergelijke systemen eerder sprake is van een totalitair regime.

¹⁹ Het begrip democratie wordt in de literatuur onder andere voorafgegaan door bijvoeglijk naamwoorden als ‘liberale’, ‘illiberale’, ‘constitutionele’, ‘parlementaire’, ‘participatieve’, ‘vertegenwoordigende’, ‘directe’, ‘deliberatieve’, ‘aggregatieve’, ‘discursieve’, ‘radicale’, ‘sociale’, etc. (Ercan & Gagnon, 2014; Saward; 1998). De grote terminologische variatie geeft aan hoe groot de behoefte aan een begrijpelijk begrippenkader is, maar ook hoe groot de spraakverwarring kan zijn (Hendriks, 2006).

²⁰ “[...] in a very simple way, a fundamental difference does persist between liberalism and democracy in the modern world, [...] to debate the causes and effects amidst the process of democratization as if liberalism were a natural outgrowth of this process works against the very real differences between democratization and liberalization. Furthermore, this obfuscates both any idea of democratic consolidation or liberal consolidation.” (Rhoden, 2015, p.573).

democratiebegrip van zelfbestuur namelijk een aantal uitgangspunten toe.²¹ De (puur formele) conventie is dat een politiek systeem liberaal democratisch mag heten wanneer 1) de regering wordt gecontroleerd door een parlementair orgaan dat door ‘het volk zelf’ gekozen is, en 2) zekere politieke en persoonlijke grondrechten voor elke burger gelijk gegarandeerd en beschermd worden tegen medeburgers, regeringen en eenvoudige parlementaire meerderheden (Wissenburg, 2015, p,193).

Het eerste door Wissenburg geformuleerde element behelst het democratisch aspect van de volkssoevereiniteit, die erop wijst dat gezag in een (liberale) democratie niet absolutistisch is, maar uiteindelijk gebaseerd moet zijn op instemming van de geregeerden. Die instemming van het volk is de ultieme rechtvaardigingsgrond van de democratiekant van de liberale democratie (Wissenburg, 2015, p.194). Aan dit democratisch element wordt in liberale democratieën gehoor gegeven door burgers direct of indirect in staat te stellen invloed uit te oefenen op besluiten. Over het algemeen speelt echter vooral *vertegenwoordiging* een grote rol. Omdat wordt aangenomen dat moderne samenlevingen te veel leden tellen om die zonder de aanduiding van vertegenwoordigers te besturen, worden burgers om de zoveel jaar via een partijpolitiek systeem in staat gesteld vertegenwoordigers te kiezen die samen in het parlement de belangen, ideeën en opvattingen representeren van dat dit van het volk dat op hen heeft gestemd. Op die manier kunnen burgers dus via het parlement de collectieve besluitvorming beïnvloeden. Ook dient het parlement ervoor de regering te controleren. Deze is namelijk (via de vertegenwoordigers) verantwoording schuldig aan het volk. Vanwege de gekozen vertegenwoordigers is een liberale democratie ook wel ‘vertegenwoordigend’ of ‘representatief’ (Van Wonderen, 2021). Vanwege de rol van het parlement wordt ook wel gesproken van ‘parlementaire democratie’ (Devos, 2020).

Het tweede element behelst, aldus Wissenburg (2015), het liberale aspect. Liberaal wil hier zeggen dat individuele vrijheden en grondrechten voor alle burgers gelijk gelden. In een liberale democratie staan deze *individuele vrijheden en rechten* voorop, en waarborgen en beschermen juridische mechanismen de burger tegen allerlei inbreuken op de persoonlijke levenssfeer (Zakaria, 1997; Van Wonderen, 2021). Er worden daarmee ook grenzen gesteld aan overheidsbemoeyenis. Verder moet, om het goed te laten werken, sprake zijn van politieke gelijkheid, en moet er een zekere mate van sociale gelijkheid zijn zodat burgers over

²¹ In zijn betoog daarover verwijst Rhoden (2017) naar Amartya Sen, die in *Democracy as a universal value* (2017) de complexe eisen benoemt die een democratie stelt: participatie van burgers en respect voor verkiezingsresultaten, maar ook respect voor wettelijke rechten en de garantie van vrije discussie en ongecensureerde verspreiding van nieuws (p.108-109). Volgens Rhoden is dit onjuist, en includeert Sen hier (zonder dat hij dat benoemt) in zijn ‘universele democratiebegrip’ al liberale componenten (p.572).

voldoende middelen, kennis en onafhankelijkheid kunnen beschikken om in vrijheid hun mening te vormen en te laten horen in het publieke domein, en kritiek uit te oefenen op de regering en instituties. Dit veronderstelt onder andere het belang van een scheiding tussen de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht. Burgers moeten vertrouwen kunnen hebben in goed functionerende en onafhankelijke rechtspraak, opdat zij processen tegen de overheid kunnen beginnen wanneer zij veronderstellen dat zij zelf wetten heeft overtreden. Ook moeten zij kunnen vertrouwen op functionerende en onafhankelijke instituties zoals politiek en overheidsdiensten, en moet er onafhankelijkheid zijn van wetenschap en media. Omdat deze regeringsvorm is gebaseerd op een grondwet (of constitutie), waarin de basisvrijheden en rechten van burgers en overheid zijn vastgelegd, wordt een liberale democratie ook wel ‘constitutioneel’ genoemd (Van Wonderen, 2021).

In de definitie die door Jan de Kievid (2019) wordt gegeven van een liberale democratie als “een politiek stelsel dat het mogelijk maakt op basis van meerderheidsbesluiten, op vreedzame en ordelijke wijze, conflicten op te lossen en afspraken te maken over de inrichting van de samenleving, en waarbij tegelijkertijd belangrijke vrijheden en rechten van burgers gewaarborgd zijn”, liggen volgens van Wonderen (2021) ook nog andere kenmerken besloten (p.5). Ten eerste wijst die definitie op het *pluralistisch* element van de liberale democratie. Om van een ‘meerderheidsbesluit’ te kunnen spreken, moeten burgers namelijk allereerst (via vertegenwoordigers) uiting hebben kunnen geven aan de eigen standpunten. Daarvoor moet sprake zijn van een politiek pluralisme. In een liberale democratie wordt die uitgedragen in politieke partijen, en in allerlei vrije en vrijwillige organisaties, verenigingen en bewegingen: “Het pluralisme leidt zo tot een civiele samenleving, tot een maatschappij van burgers, een middenveld, dat zich naast, in overleg met of soms ook tegen de staat kan organiseren. Het is een geheel van particuliere organisaties die verschillende groepen of belangen vertegenwoordigen” (Devos, 2020, p.32). Dat betekent ook dat in een liberale democratie sprake moet zijn van concurrentie (Devos, 2020; Giebels, 1987). Dat besluitvorming in een liberale democratie vervolgens ook ‘op vreedzame en ordelijke wijze’ geschiedt, duidt op een *pacifistisch* element. Om die reden wordt ook wel gesproken van een ‘pacificatiedemocratie’. Tot slot benoemt Devos (2020) dat in liberale democratieën met betrekking tot de verhouding tussen meerderheid en minderheid sprake kan zijn van een meerderheids- of een consensusmodel. Waar zij beide uitgaan van de meerderheidsregel, concentreert het meerderheidsmodel de politieke macht in de handen van de meerderheid. Er is dus sprake van centralisatie van de macht op nationaal niveau. In het consensusmodel is de simpele meerderheidsregel slechts een minimale vereiste. Regels en

instellingen zijn daar meer gericht op een brede participatie in de overheid, en brede overeenstemming over het beleid. In het consensusmodel wordt daarmee getracht de macht op verschillende manieren tussen de verschillende lagen van de overheid (alsook verschillende sociale groepen) te verdelen, verspreiden en beperken. Kort gezegd kan het meerderheidsmodel meer worden begrepen als exclusief, competitief en conflictueus. Het consensusmodel is daarentegen meer inclusief, en gericht op onderhandeling en compromis (p.68).

2.3 Fundamentele principes en voorwaarden

Nu een definiëring is gegeven van de ‘democratie’ als los begrip, en de ‘liberale democratie’ als specifieke historische verschijningsvorm daarvan, wil ik in deze sectie graag dieper ingaan op de fundamentele principes die ten grondslag liggen aan de democratie, en in het bijzonder de liberale democratie. De vraag is: wat wordt er belangrijk gevonden, of wat moet er worden beschermd, in een (liberale) democratie? Door De Kievid (2019) en Van Wonderen (2021) wordt gesteld dat de liberale democratie samengevat vier principes kent: *volkssoevereiniteit*, *gelijkheid*, *vrijheid* en *rechtsstatelijkheid*. Door Giebels (1987) is daar ook het principe van de *menselijke waardigheid* aan toegevoegd.

Het principe van volkssoevereiniteit of zelfbestuur van het volk wijst erop dat de hoogste macht in een democratie bij het volk ligt. In een liberale democratie is die, zoals al eerder besproken, doorgaans vertegenwoordigd in het parlement. Dat betekent dat de notie van zelfbestuur ten eerste verwijst naar enige zin van *participatie* van het volk (o.a. Devos, 2020; Giebels, 1987). Participatie van het volk is, zoals in onder andere Elsinga (1984) wordt besproken, nog een zeer ruim en daardoor algemeen begrip. De uitbreiding van het politicologisch onderzoek ernaar laat zien hoe in de loop van de tijd steeds meer onder participatie werd verstaan. Net na WOII richtte onderzoek naar het verschijnsel participatie zich nog vooral op kiezersgedrag van ondervraagden. Na de participatiegolf in de jaren zestig werden ook andere activiteiten (zoals deelneming aan inspraak) betrokken, en in de jaren daarna werd ook protestuiting voorwerp van politieke participatie. Door Giebels (1987) wordt politieke participatie ook wel aangeduid als “elke vorm waarin de burger meedoet aan de collectieve belangenbehartiging” (p.268). Het kan dan gaan om vormen van ‘medezeggenschap’ alsook ‘beïnvloeding’.

Ten tweede verwijst de notie van zelfbestuur naar enige zin van *vertegenwoordiging* (o.a. Devos, 2020) of *representatie* (o.a. Kranendonk et al., 2019) van de belangen van het volk. Giebels (1987) duidt dat net anders, en verwijst in plaats van naar ‘vertegenwoordiging’

naar ‘*delegatie*’ van de macht. Het gaat namelijk om de overdracht en tegelijkertijd opdracht van de zorg voor de collectieve belangenbehartiging aan overheidsorganen (p.272). De overheid en vertegenwoordigers dienen door het volk wel gelegitimeerd te worden. Zonder de participatie, de steun en het vertrouwen van burgers kan een democratie aldus Kranendonk et al. (2019) dus niet overleven.²²

Sprekend over steun, vertrouwen en legitimatie door het volk, kan de link worden gelegd met het idee dat de stem van de meerderheid van het volk de legitimiteit van een macht instelt. Volgens Rosanvallon (2019) wordt dit meerderheidsbeginsel algemeen erkend als een procedure die gelijkgesteld wordt met de essentie van het democratisch verschijnsel zelf, omdat het idee zich kenmerkt door het bij voorbaat niemand te begunstigen en alle stemgerechtigden op één lijn te stellen – elke stem telt in gelijke mate mee (p.91).²³ Echter kan een dergelijk meerderheidsbeginsel ook nadelige gevolgen hebben. Al vanaf het begin van de democratie werd delegatie daarom – niet alleen in praktische, maar ook in principiële zin – als een noodzakelijk en aanvullend component van participatie beschouwd (Giebels, 1987). Praktisch bezien vindt participatie in delegatie zijn natuurlijke begrenzing omdat (zelfs in een directe democratie) leiderschap noodzakelijk blijft. Een besluit waarover men het al participierend eens is geworden, moet uiteindelijk altijd ter uitvoering ervan worden overgedragen aan een uitvoerend orgaan. Principieel gezien ligt de natuurlijke begrenzing in de behoefte aan rechtsbescherming (bescherming van minderheden, vrijheid van expressie e.d.). Zoals Plato, Aristoteles en velen na hun hebben aangestipt en geïdentificeerd, kan ongebreidelde participatie anders de mogelijkheid in zich dragen een ‘tirannie-van-de-meerderheid’ te scheppen.

Het is dit punt waar ook het principe van de menselijke waardigheid om de hoek komt kijken (Giebels, 1987). Met name in een liberale democratie is het belangrijk dat algemeen belang niet zonder beding boven bijzondere belangen wordt verheven, zodat de enkeling zich moet voegen naar de eisen van de staat – ook al is dat op grond van de overtuigingskracht van de meerderheid:

²² Zoals in Elchardus (1999) wordt gesteld: “Het wezenlijke en onevenaarbaar waardevolle van democratie als politiek stelsel is dat men het niet blijvend bij decreet, maar juist en enkel bij gratie van de burger kan beschermen. Daarom is de vraag naar het draagvlak van de democratie zo uitermate belangrijk” (p.31).

²³ “Een legitimiteit die in die termen gedefinieerd is, heeft zich in de eerste plaats doen gelden als een breuk met een oude wereld waarin minderheden hun wet voorschreven. Het inroepen van de ‘grote’ of ‘overweldigende meerderheid’ volstond toen om de rechten van de menigte te bekrachtigen tegenover de duidelijk particuliere wil van despotische of aristocratische regimes. De beslissende inzet was een verschil aan te geven met betrekking tot de oorsprong van de macht en de fundamenten van de politieke plicht” (Rosanvallon, 2019, p.91).

“[...] in feite is de erkenning van de integriteit van de individuele burger, als rechtssubject tegenover de collectiviteit van de staat, in wezen de erkenning van het beginsel van de menselijke waardigheid [...]. Wordt deze teniet gedaan, dan is de mens louter object van de staat geworden” (p.271).

Waar in een directe democratie dus participatie overwegend is, is in een liberale democratie delegatie overwegend, omdat middels de rechtsbescherming de menselijke waardigheid tracht te worden beschermd – vandaar dat in een liberale democratie ook rechtsstatelijkheid een van de fundamentele principes is (al was zoals eerder besproken al in het oude Athene, sinds Pericles, aandacht voor bepaalde grondrechten). Kortom roept het principe van de menselijke waardigheid de behoefte op aan een tweede soort delegatie: naast die van de uitvoering van besluiten aan de executieve macht, ook delegatie van de rechtsbescherming aan een onafhankelijke rechter (Giebels, 1987, p.271).

Het principe van de bescherming van de menselijke waardigheid is ook wel een middel om tot de beoogde symbiose van de twee fundamentele principes van vrijheid en gelijkheid te komen (Giebels, 1987)²⁴. In Giebels (1987) wordt zowel bij de begrippen ‘vrijheid’ en ‘gelijkheid’ onderscheidt gemaakt in verschillende te onderscheiden betekenissen. In de eerste betekenis van het begrip ‘vrijheid’ gaat het om vrij-zijn-om (liberty). Vrijheid staat hier in het teken van participatie (deelname aan collectieve belangenbehartiging). Dat kan alleen wanneer geen sprake is van discriminatie. In de tweede betekenis gaat het om vrij-zijn-van (freedom). Het gaat hier om vrij zijn van politieke overheersing, en wijst op delegatie (ik aanvaard als burger alleen diegenen als leiders aan wie door mij het leiderschap is opgedragen) (p.276). Ook het begrip gelijkheid lijkt twee van elkaar te onderscheiden betekenissen in zich te dragen. Door Giebels (1987) wordt een eerste betekenis van ‘gelijk’ opgevat als tegengesteld aan ‘verschillend’. Deze betekenis toont gelijkheid met het Engelse woord ‘equality’, en heeft meer betrekking op identiteit. Gelijkheid in deze zin wordt geassocieerd met non-discriminatie. In een tweede betekenis kan ‘gelijk’ worden opgevat als tegengesteld aan ‘ongelijk’. In deze betekenis, die samenvalt met het Engelse woord ‘equity’, wordt gelijkheid vooral verstaan in termen van rechtvaardigheid (een gelijke en rechtvaardige verdeling van eigendom en inkomen).

In Devos wordt nader benoemd waaruit de relatie tussen beide principes in een

²⁴ Het is deze symbiose van het vrijheids- en gelijkheidsbeginsel die wordt gezien als de wezenlijke opgave van de democratie (Giebels, 1987).

democratie bestaat. Een democratie kan namelijk niet zonder fundamentele rechten en vrijheden (zoals vrije pers, vrijheid van meningsuiting, recht op vereniging e.d.) omdat deze fundamenteel zijn voor de organisatie van politieke gelijkheid. Politieke vrijheden zijn daar weer een bijzondere categorie van, zoals bijvoorbeeld het recht om zich kandidaat te stellen of voor kandidaten te stemmen (Devos, 2020). Verder moet er een zekere mate van sociale gelijkheid zijn, zodat burgers over voldoende middelen, kennis en onafhankelijkheid kunnen beschikken om in vrijheid hun mening te vormen en te laten horen (Van Wonderen, 2021). In die zin kan dus ook worden gesteld dat het fundament van de democratie niet ligt bij zelfbestuur, maar primair bij de principes van vrijheid en gelijkheid, aangezien deze niet alleen aan de basis liggen van het idee van zelfbestuur, maar het principe van zelfbestuur ook niet zonder deze principes kan.

Tot slot wordt door velen het algemeen belang dan wel niet als een fundamenteel principe, maar wel als een noodzakelijke voorwaarde gezien. Het algemeen belang kan op zichzelf niet als voldoende voorwaarde voor de democratie worden beschouwd, omdat dictators en totalitaire regimes tevens stellen dat hun alleenheerschappij in het algemeen belang is (Rosanvallon, 2019). Toch is het algemeen belang iets waar in democratieën (ook liberale) naar wordt gestreefd. Aristoteles voorzag al dat een focus op het algemeen belang belangrijk was, omdat dat zou zorgen voor tevredenheid en stabiliteit. Maar ook bij moderne denkers is aandacht voor het algemeen belang. Zo is door ethisch en politiek filosoof John Rawls (1971) nagedacht over de mate waarin ongelijkheid (in een democratie) te rechtvaardigen is – deze zou volgens hem enkel te rechtvaardigen zijn voor zover deze de hele gemeenschap, en in het bijzonder de zwaksten in de samenleving, tot voordeel strekt. Door liberalen is dat als volgt geïnterpreteerd: in een kapitalistische markteconomie – die complementair is aan de liberale democratie vanwege de rechtsstatelijke grondslag van vrijheid en rechtvaardigheid in beide, “is particuliere eigendom van kapitaalgoederen onmisbaar, omdat de inzet van de particuliere kapitaalbezitter de motor vormt van een economische groei, die de gehele gemeenschap ten goede komt en in het bijzonder de zwaksten (omdat deze laatsten in een verzorgingsstaat het meest van deze groei profiteren)” (Giebels, 1987, p.280). Socialisten vragen zich aan de andere kant af of het noodzakelijk is dat kapitaalgoederen in particuliere hand berusten, willen zij optimaal werkzaam zijn ten behoeve van de gemeenschap (Giebels, 1987, p.280).

2.4 Democratische spanningen en dilemma's

In de empirische literatuur zijn democratische waarden of principes over het algemeen afzonderlijk van elkaar beschouwd. De verschillende deelaspecten (waarden, principes en

organisatie) van een (liberale) democratie kunnen echter op verschillende manieren met elkaar in spanning zijn. Onder andere Rosanvallon wijst op het feit dat de democratie hierdoor eigenlijk structureel problematisch is: Omdat de democratie gebaseerd is op waarden die niet volledig met elkaar in overeenstemming te brengen zijn, zijn spanningen tussen die waarden een inherent onderdeel van de democratie. Dat maakt de democratie derhalve structureel onvoltooid (Rosanvallon, 2019).²⁵

Er is door verschillende auteurs ingegaan op de spanningen en dilemma's die bestaan in een liberale democratie. In de eerste plaats bestaat er een *spanning tussen het 'losse democratiebegrip' en het 'liberale aspect'* (Rhoden, 2015; De Kievid, 2019; Kranendonk et al., 2019), zowel legitimering van besluiten op basis van de stem van de meerderheid als aandacht voor minderheidsrechten. De spanning bestaat hier uit de vraag “Tot hoeverre kunnen meerderheden besluiten doordrukken ten koste van de belangen van minderheden, en in hoeverre worden minderheden beschermd?”, als ook “Welke ‘checks and balances’ zijn gewenst om te voorkomen dat toevallige meerderheden ingrijpende besluiten kunnen nemen?” (De Kievid, 2019). Het gaat hier in andere bewoordingen ook wel om een spanning tussen absolute volkssoevereiniteit (het democratisch aspect) en absolute grondrechten (het liberale aspect) (Wissenburg, 2015). Door Rosanvallon (2019) wordt deze spanning besproken als een spanning tussen het beslissingsprincipe (van de meerderheid) en het rechtvaardigingsprincipe (van de unanimiteit):

“Een democratie kan niet bestaan als er niet de mogelijkheid is beslissingen te nemen, prompt te handelen, en als men niet de noodzaak erkent over te gaan tot arbitrages en keuzen. Maar er is ook geen democratie zonder instituties die tot taak hebben voortdurend te herinneren aan de betekenis van het algemeen belang en, ten minste deels, op een autonome manier bij te dragen aan de verwerkelijking ervan. Het democratische leven brengt dus met zich mee dat er een scheiding en spanning wordt aangebracht tussen de instituties die deel uitmaken van de wereld van de meerderheidsbeslissing,

²⁵ Uit onderzoek blijkt dat ook burgers dit onderkennen. Zo wordt door Dekker & Den Ridder in een rapport van het Sociaal Cultureel Planbureau uit 2016 verwezen naar een onderzoek van Verhue & Roos (2009), waarin naar voren kwam dat “ook burgers gedeelde waarden niet zien als een heilige graal: waarden kunnen strijdig met elkaar zijn, mensen kunnen in de praktijk een andere interpretatie hebben van een abstracte waarde en waarden hoeven niet altijd tot uiting te komen in gedrag” (Dekker & Ridder, 2016, p.14).

en de instituties die verbonden zijn met de imperatief van een op unanimitieit gebaseerde rechtvaardiging” (Rosanvallon, 2019, p.108).²⁶

De hierboven beschreven spanning gaat evenwel samen met een tweede spanning, namelijk de *spanning tussen participatie en delegatie* (De Kievid, 2019; Van Wonderen, 2021, Giebels, 1987). Giebels (1987) benoemt bijvoorbeeld hoe in een liberale democratie de delegatie aan onafhankelijke rechters een van de meest problematische vormen van delegatie is in een democratie, omdat zij niet noodzakelijkerwijs voortvloeit uit de volksheerschappij die de bron van de democratie vormt. Deze delegatie vraagt dus enerzijds om bijzondere bescherming tegen een ‘tirannie-van-de-meerderheid’²⁷, maar anderzijds om bijzondere legitimering door burgers (p.271) – die er soms niet is. De spanning tussen participatie en delegatie komt ook op een andere manier tot uiting in de houding die van burgers gevraagd wordt ten opzichte van de overheid (bestuurders of vertegenwoordigers). Er wordt van burgers zowel geacht zich op te stellen als een onderdaan die het beleid accepteert, en tegelijkertijd als een participant die politici ter verantwoording kan roepen (Kranendonk et al., 2019). Almond & Verba (1963) waarschuwen hierom eerder al voor het risico van een cultuur die ofwel te veel door kan slaan in een onderdaancultuur en autoritair bestuur, ofwel een participantencultuur die voor overbelasting van het systeem zou zorgen. De moeilijkheid zit hem ook in de grotere schaal waarin moderne democratieën opereren. Het is een feit dat organisatie van de massa centralisatie vereist, en daardoor per definitie ook gepaard gaat met hiërarchisering en bureaucratisering. Door Michels (2018) wordt dit ook wel benoemd als de ‘ijzeren wet der oligarchie’ – een proces dat globaal samen te vatten is in de vereenvoudigde redenering dat democratie invloed van de massa vereist, massa-invloed zich een organisatie zoekt, organisatie leiding nodig maakt, en leiderschap door enkelingen wordt uitgeoefend. Zijn conclusie luidt: democratie leidt per definitie tot oligarchisering. Massademocratie betekent daarmee niet zozeer wat het volk bepaalt, maar eerder dat zijn politiek leiders bepalen wat de democratische wil van het volk is.²⁸ Het dilemma dat hier speelt bestaat dus

²⁶ Volgens Rosanvallon (2019) wordt doorgaans de fictie die bestaat omtrent de gelijkstelling van de meerderheid met de unanimitieit als noodzakelijk gevoeld (p.108). Volgens hem (en in ieder geval in een liberale democratie) moet echter het bestuur van de meerderheid meer worden begrepen als een eenvoudige “empirische conventie”, waarvan het karakter altijd onderworpen blijft aan hogere verplichtende rechtvaardigingsregels – een onvolmaakte legitimiteit, die versterkt dient te worden door andere democratische legitimatievormen (p.110).

²⁷ In verschillende landen zoals Rusland, Turkije, Polen en Hongarije heeft het democratisch proces, zoals in de problemstelling al is besproken, er eerder toe geleid dat meerderheden van de bevolking (vrijwillig) voor een meer illiberale inrichting van het staatsbestel hebben gekozen, waarbij waarborgen voor oppositie en andersdenkenden (zoals inspraak en andere vrijheden) en culturele minderheden (zoals het eerbiedigen van mensenrechten en respect voor minderheden) zijn beperkt (Van Wonderen, 2021, p.19).

²⁸ Het gaat hier om de erkenning dat een volk zijn absolute vrijheid verliest zodra het zich afgevaardigden kiest: “Een massa die haar soevereiniteit delegeert, dat wil zeggen overdraagt aan enkele mannen, doet als soeverein

rond de vraag “Hoeveel macht en invloed geeft een volk uit handen aan bestuurders, deskundigen en gekozen volksvertegenwoordigers bij het nemen van belangrijke besluiten?” (De Kievid, 2019). In Rosanvallon (2019) wordt gesproken van een vergelijkbare spanning tussen centralisatie en decentralisatie: over hoeveel personen of groepen wordt de beslissingsbevoegdheid verspreidt?

Ten derde bestaat er een *spanning tussen eenheid en verscheidenheid* van het volk (De Kievid, 2019; Van Wonderen, 2021, Rosanvallon, 2019). Het gaat hier om de vraag “Wie is het volk, en wat kunnen we begrijpen als ‘de volkswil’?” (De Kievid, 2019). Rosanvallon (2019) beschrijft deze spanning ook wel als een spanning tussen de demos als politieke notie of als sociaal concept. Tegenover de politieke nadruk op de homogeniteit van de ‘volkswil’ staat namelijk het besef dat de samenleving in sociologisch opzicht bestaat uit een veelheid van individuele maar ook collectieve belangen. In die zin kan volkssoevereiniteit nooit tot uiting komen in de articulatie van één algemene wil, maar eerder in het evenwicht tussen een veelheid aan deelbelangen. De meest succesvolle institutionele uitwerking van die gedachte is de politieke partij. Maar ook daar speelt opnieuw de discrepantie tussen het pluriforme sociologische karakter van de achterban van een partij, en de pogingen partijleden en kiezersvolk politiek te verenigen in één ideologie, uitgedragen door een gedisciplineerd partijapparaat onder leiding van de politieke leider (Rosanvallon, 2019, p.24). Op nationaal niveau bestaat er bijvoorbeeld spanning tussen de centraal opgelegde eenheid, en de vrijheid van etnische, religieuze of culturele minderheden voor het beoefenen van een eigen religie en cultuur anderzijds (De Kievid, 2019).

Een vierde spanning betreft de *spanning tussen de principes van vrijheid en gelijkheid* (Rosanvallon, 2019; De Kievid, 2019; Wissenburg, 2015; Giebels, 1987). Het gaat hier om vragen als “In hoeverre mogen de vrijheid en de rechten van de een (individu, groep, religie) ten koste gaan van de vrijheid en rechten van de ander?” In hoeverre dient bijvoorbeeld vrijheid van meningsuiting onbegrensd te zijn, als anderen in de samenleving zich erdoor gekwetst of bedreigd kunnen voelen? (De Kievid, 2019). Dat speelt ook in economisch opzicht, rond bijvoorbeeld de vraag waar principes van de vrije markt in een liberale democratie uiteindelijk weer de vrijheid en gelijkheid van alle burgers kan bedreigen (wat heeft een bedelaar aan zijn vrijheid?) (Giebels, 1987, p.166). Vrijheid (met name vrijheid in de zin van vrij-zijn-van) dreigt de neiging en het risico in zich te evolueren naar een zich

afstand. Want de wil van het volk is niet overdraagbaar, niet eens de wil van het individu. De handeling van het kiezen is uitdrukking en tegelijkertijd ontkening van de soevereiniteit van de massa”, zo citeert Giebels (1987, p.206) uit het werk *Zur Soziologie des Parteiwesens* van socioloog Robert Michels.

losmaken van iedere inmenging in wat men als zijn materiële en immateriële domein beschouwt, en tendeert zo kortom naar een sterk individualisme, dat een ‘atomische’ samenleving kan opleveren van iedereen-voor-en-op-zichzelf (Giebels, 1987, p.276). Aan de andere kant kan wanneer het gelijkheidsbeginsel meer accent krijgt de individuele vrijheid worden beperkt (wat had, zogezegd, een balling in de Goelag Archipel aan zijn gelijkheid?) (Giebels, 1987, p.166). Zo bestaat er in een democratie altijd een wankel evenwicht tussen ‘have’s’ en ‘have-nots’ (Wissenburg, 2015). De beschreven spanning tussen vrijheid en gelijkheid kan tot slot in relatie worden gezien met het algemeen belang. In Giebels (1987) wordt bijvoorbeeld ingegaan op hoe de in de vorige paragraaf benoemde liberale interpretatie van Rawls’ (on)gelijkheidsbeginsel (tot welke mate is ongelijkheid in een democratie te rechtvaardigen?), tot dusver in Westerse landen niet onjuist lijkt te zijn geweest. Particulier eigendom van productiemiddelen is inderdaad een motor van economische groei geweest, en heeft dus positief bijgedragen aan de principes van gelijkheid en het algemeen belang. Toch lijkt het erop dat langzamerhand een stadium is bereikt waarin het kapitalistische systeem van particulier eigendom van productiemiddelen gedoemd is door het eigen succes te verdwijnen:

“[...] de schaalvergroting van het particuliere productievermogen begint een dusdanige complexiteit van, het algemeen belang rakende, ‘costs and benefits’ op te roepen dat collectivisering van deze middelen onafwendbaar lijkt. [...] Aan de kostenkant staan bijvoorbeeld de milieubelasting en de concurrerende macht, die in het bijzonder de multinationals ten opzichte van de nationale staten (kunnen) uitoefenen” (Giebels, 1987, p.282).

Een laatste spanning die ik naar voren wil brengen is de *spanning tussen conflict en consensus*. In een liberale (vertegenwoordigende en parlementaire) democratie, is in principe sprake van een pluralistisch regime, dat acceptatie van uiteenlopende belangen en meningen impliceert en op basis daarvan electorale competitie organiseert. Conflict is op die manier ‘geïnstitutionaliseerd’. Zoals Devos (2020) benoemt, maakt juist deze pluraliteit aan interpretaties dat van democratie sprake is, en niet van een dictatuur. Het gevolg echter is dat de democratie altijd in zekere mate drijft op conflict en tegenstelling.²⁹ In de democratie aan politiek doen impliceert dat men partij kiest, een keuze maakt. Tegelijkertijd is er geen democratie mogelijk zonder de inrichting van een gemeenschappelijke wereld en erkenning van gedeelde waarden. Waar een auteur als Rosanvallon (2019), gerelateerd aan deze

²⁹ Rosanvallon (2019) stelt dat met name in samenlevingen die gekenmerkt worden door maatschappelijke onderscheidingen en onzekerheden over de toekomst, dit een wezenlijke dimensie is.

spanning, de noodzaak ziet de instituties van het conflict (het democratische aspect) te onderscheiden van die van de consensus (het liberale aspect) (p. 107), roept ook dit nieuwe vragen op. Een vraag die omtrent deze spanning speelt is bijvoorbeeld in hoeverre antidemocratische stromingen in een democratie moeten worden toegestaan. Zoals in De Kievid (2019) wordt besproken is het niet toestaan ervan tegenstrijdig met het democratisch vrijheidsbeginsel, maar kan het wel voorkomen dat antidemocratische krachten te sterk worden en de democratie zo onderwerpen. Anderzijds kunnen middels het toestaan ervan antidemocratische stromingen en onvrede worden gekanaliseerd, en kan het ontevreden burgers betrokken houden (De Kievid, 2019). Een andere spanning die met die tussen conflict en consensus van doen heeft is er een tussen de lange en korte termijn (Rosanvallon, 2019), of tussen de snelheid en daadkracht van besluitvorming versus het streven naar een zo breed mogelijk draagvlak. Om tot consensus te komen moeten namelijk doorgaans compromissen worden gesloten. Besluiten kunnen daardoor soms erg lang duren of als voldoende daadkrachtig worden ervaren om belangrijke problemen in de samenleving effectief en tijdig het hoofd te bieden. Aan de andere kant kan worden gevonden dat politici te kortzichtig zijn en te snel willen handelen, te veel met het eigenbelang bezig zijn (in een parlementaire democratie speelt concurrentie tussen de partijen immers een rol, en speelt het belang mee dat zij hun achterban willen behouden), of te veel of juist te weinig oog hebben voor minderheidsstandpunten en -belangen (De Kievid, 2019). Al deze genoemde inherente spanningen van de (liberale) democratie in ogenschouw nemend, is de (liberale) democratie in de woorden van Rosanvallon (2019) per definitie onherroepelijk complex en onvolmaakt: “Het bergt het ideaal van een zichzelf besturende gemeenschap van vrije burgers in zich, maar ook de eeuwige teleurstelling omdat dat ideaal nooit ten volle kan worden verwerkelijkt” (p.21).

2.5 Ontwikkelingen

Behalve de inherente spanningen die aan de (liberale) democratie als idee en politiek systeem in het algemeen toegeschreven kunnen worden, worden door verschillende auteurs ook ontwikkelingen genoemd die specifiek gepaard zouden gaan met de crisis van de liberale democratie in deze tijd. In deze sectie zullen een aantal van die ontwikkelingen worden langsgegaan, om zo een antwoord te geven op de vraag wat er precies nieuw en onderscheidend is aan de crisis van deze tijd.

Een eerste aantal ontwikkelingen valt mijns inziens te scharen onder de noemer van *toegenomen individualisering en democratisering* waar in moderne samenlevingen sprake van

is, en valt te koppelen aan de spanning die bestaat tussen eenheid en verscheidenheid en de moeilijkheid omtrent (ware) representatie van het volk. Zoals Rosanvallon (2019) stelt is het in het gewone leven van democratieën zaak om positief te kunnen bepalen wie het volk-subject is, en te weten hoe we ervoor kunnen zorgen dat deze aan het woord komt, en hoe deze moet worden vertegenwoordigd. De inherente moeilijkheid van het bepalen van het volk-subject in liberale democratieën is in de vorige sectie al beschreven, maar heden ten dage is deze moeilijkheid nog groter dan voorheen in het leven van democratieën het geval was. Zoals Rosanvallon (2019), maar ook van Oenen (2018) en Goossens et al. (2022) benoemen werd vroeger het volk gezien als iets dat deel uitmaakte van, of onder te verdelen was in, genootschappen en groepen. Deze waren steeds op een of andere manier aan instituties verbonden. De maatschappelijke zuilen en daarbij horende corporatistische structuren maakte van representatie eerder een statisch dan een dynamisch gegeven. Spreken over het volk, betekende verwijzen naar een sociaal gegeven dat deel uitmaakte van een institutie, en dat daarom een betekenis en een beeld opriep (Rosanvallon, 2019, p.146). Tegenwoordig is daar veel van veranderd. Verzuiling bestaat nauwelijks nog. Terwijl de begrippen ‘meerderheid’ en ‘volk’ in de woorden van Rosanvallon wel volledig bepaald blijven in juridische, politieke en parlementaire termen, zijn ze dat veel minder geworden in sociologische termen:

“Het belang van het grootste aantal kan niet meer zo gemakkelijk als in het verleden gelijkgesteld worden met het belang van de meerderheid. Het ‘volk’ vat zichzelf niet meer op als een homogene massa, maar ziet zich eerder als een reeks singuliere geschiedenissen, een optelsom van specifieke situaties. Daarom begrijpen de hedendaagse samenlevingen zichzelf steeds meer vanuit het begrip ‘minderheid’. [...] ‘Volk’ is voortaan ook het meervoud van ‘minderheid’” (Rosanvallon, 2019, p.96).

Volgens Goossens et al. (2022) kan de ontzuiling worden gezien als de belangrijkste vertegenwoordigende uitdaging. Ook van Oenen (2018) ziet dat politieke partijen veel minder dan vroeger stabiele vertegenwoordigende structuren vormen met een loyale achterban (p.36). In Rosanvallon (2019) wordt verder ingegaan op hoe deze ontwikkeling zijn weerslag heeft op de legitimering van beleid. Waar in de ‘klassieke’ tijd van het vertegenwoordigende stelsel verkiezingen nog golden als onbetwistbaar mandaat om vervolgens ‘vrij’ te regeren, hebben verkiezingen sinds de jaren 1980 een steeds beperktere rol. Zij bekrachtigen slechts een manier om bestuurders aan te wijzen, maar de legitimering van beleid dat uitgevoerd zal worden is er niet meer per definitie mee gelegitimeerd (p.96).

In Ercan & Gagnon (2014) wordt een vergelijkbare diagnose gesteld. Zij stellen dat waar de representatieve democratie rond de jaren 1940 werd bedreigd door totalitaire ideologieën zoals het fascisme of het communisme (Capoccia, 2007; Taylor, 1999; Smith, 1995), de democratische crisis rond de jaren 1970 niet voortkwam uit een dreigend militair expansionisme, maar eerder uit een interne verandering in de democratische praktijken die binnen een staat zelf plaatsvonden:

“Walls” existed around voting and policy areas like foreign affairs, number of institutions and members of parliament were securitized, hidden away in part through secrecy and a political party’s interest in maintaining the status quo, which limited the participation of individual citizens” (Ercan & Gagnon, 2014, p.7).

Democratische staten leken steeds meer democratisering nodig te hebben om de groei van een steeds democratischer wordende publieke sfeer mogelijk te maken. De democratische crisis kon daarmee ook wel worden begrepen in termen van een systeemcrisis, die zich manifesteerde als een legitimatiecrisis (Habermas, 1975; Crozier, Huntington & Watanuki, 1975). Vandaag de dag zou de legitimatiecrisis vooral terug te zien zijn in het gegeven dat door burgers veel meer dan eerder op specifiek beleid wordt gelet, en daar meningen over worden gevormd: “The broad legitimation pressures show up not as a general system crisis, but rather issue by issue and policy by policy” (Ercan & Gagnon, 2014, p.7). Het ongenoegen over specifiek beleid wordt vervolgens sneller geuit in protesten. Urbinatie (2016) schrijft daarom het volgende:

“What we are witnessing today is not an institutional crisis but “some ‘subterranean’ erosion of democracy,” in the form of protest movements. Social conflicts are the most tangible sign that democratic governments and their policies face a deep crisis of consent. Contemporary diagnoses of crisis pertain today to the sphere of opinion and the parliamentary form of representative democracy thus, rather than the constitutional order” (p.8).

Ook Jäger (2024) onderschrijft bovenstaande. Hij ziet vooral hoe na een tijdperk van ‘massapolitiek’ (waarin zuilen nog overeind stonden, en het sociale leven nog was ingebed in allerlei sociale verenigingen) en een tijdperk van ‘postpolitiek’ (waarin technocratisch bestuur plaatsvond terwijl burgers niet werkelijk mee konden beslissen, en daarbij ook meer op het zelf en de eigen ontplooiing gericht waren) tegenwoordig juist sprake is van wat hij noemt een

‘hyperpolitiek tijdperk’. Het engagement is terug. Bijna alles staat tegenwoordig onder politieke hoogspanning, burgers volgen niet meer klakkeloos de lijn van een zuil of politieke partij, maar maken eigen keuzes en zweven daardoor vaker tussen de partijen. Tegelijkertijd is het engagement vaker vluchtig en op specifieke kwesties en de korte termijn gericht, en vertalen de golven van opwinding zich zelden meer in echte politieke actie – een gevolg dat Jäger toeschrijft aan het gegeven dat mensen niet langer via klassieke instituties zoals partijen en vakbonden betrokken zijn bij het politieke proces (Jäger, 2024).

Er is ook wel sprake van een ‘complicering’ van de publieke sfeer. Deze complicering heeft naast op sociale aspecten in moderne samenlevingen, tevens betrekking op de organisatie van bestuur en de verspreiding van macht en gezag (Ercan & Gagnon, 2014; Wissenburg, 2015; Rosanvallon, 2019). De tweede ontwikkeling die ik wil benoemen is dan ook die van ‘*politieke pluralisering*’. ‘Politieke pluralisering’ wordt door Wissenburg (2015) uitgelegd als een steeds diffuser wordende overheid, en een proces waarbij de macht en het gezag ‘weglekken’ van de centrale overheid naar ‘boven’ (internationale verdragsorganisaties), ‘beneden’ (regio’s, publiek-private samenwerking) en ‘opzij’ (de EU) (p.195). Ze zouden zorgen voor een “steeds groter gebrek aan politieke coördinatie en conflictregulering binnen de liberaal-democratische natiestaat” (p.195).

Zoals in Ercan & Gagnon (2014) wordt benoemd, zorgt politieke pluralisering³⁰ onder andere voor het bestaan van overlappende of concurrerende jurisdicties, en een onvermogen van overheidsinstanties om te anticiperen op ‘spillover consequences’ van beleid en het verband tussen verschillende politieke kwesties en belangen (p.7). In Goossens et al. (2022) wordt ook op deze toegenomen complexiteit in de politiek ingegaan. Op bestuurlijk vlak is de overheid zich sinds de jaren 1990 steeds meer zelf gaan begrijpen als een bedrijf, dat voor de burger als consument vooral zo efficiënt mogelijk georganiseerde dienstverlening moest organiseren. Politiek beleid en politieke discussie over wat de publieke taak vermag werd gesplitst van de uitvoering en het dagelijkse beheer van dienstverlening, die werden uitbesteed aan uitvoerende instanties zelf. Structuren uit de verzuiling werden dus vervangen door corporatistische structuren. Daarmee is de politiek meer op afstand van haar maatschappelijke ankers komen te staan, is de macht meer verspreid, en daarmee ook minder duidelijk geworden waar verantwoordelijkheden zijn gelegd (p.111). Volgens Rosanvallon (2019) heeft daarmee naast de verzwakking van de legitimiteit in electoraal-vertegenwoordigende sfeer, ook de bestuursmacht zelf sterk aan legitimiteit ingeboet:

³⁰ - deze specifieke term wordt door hen niet gebruikt, maar hun punt komt op hetzelfde neer

“De neoliberale retoriek heeft haar werk gedaan door de respectabiliteit van de staat te verminderen en aan te sporen van de markt de nieuwe grondlegger van het collectieve welzijn te maken” (p.97).

In Wissenburg (2015) wordt de ‘politieke pluralisering’ meer gelinkt aan globalisering, en specifiek betrokken op actuele ontwikkelingen op economisch, ecologisch en technologisch vlak. Op economisch vlak is de ‘global society’ (of we het nu willen of niet) werkelijkheid geworden, en bestaat er een wereldmarkt die de welvaart en inkomens van landen over de hele wereld in één causaal systeem heeft verweven (Wissenburg, 2015, p.194). De groei in economische ongelijkheid, en met name de ‘muscular oligarchy ruling the financial global market’ zouden volgens Urbinati (2016, p.7) factoren zijn die een rol spelen in het discours over de crisis van politieke instellingen.³¹ Van Oenen (2018) schenkt aan de rol van economische globalisering ook aandacht, en noemt deze ook wel als een reden waarom in zijn ogen de democratie de representatie al praktisch voorbij zou zijn. Democratische processen zouden weliswaar formeel gezien nog representatief zijn, maar in feite zijn zij dat niet, en zou ook van ze kunnen worden gezegd dat zij ineffectief en zelfs ‘pervers’ werken. Wij zouden nauwelijks vat kunnen krijgen op krachten en fenomenen die de samenleving op een andere manier bepalen, zoals het neoliberalisme. De instituties en mechanismen waarop de democratie zich zou richten, zou al grotendeels gekoloniseerd zijn door economische en financiële imperatieven, die bovendien zelf weer worden geregeerd door een mondiale logica die zich onttrekt aan beïnvloeding door nationale systemen van openbaarheid of democratie, en wellicht ook aan transnationale versies daarvan. Onze ijverige democratische participatie is daarmee niet veel meer dan een “tredmolen, een work-out zonder effect, omdat we het opnemen tegen machten waartegen we niet adequaat zijn bewapend” (p.63).

Op ecologisch vlak zijn er globale milieuproblemen zoals de klimaatverandering, de afname van biodiversiteit, uitdagingen in de voedselproductie, waterschaarste in met name conflictgebieden en dreigende schaarste van fossiele energiebronnen, waarvan niet alleen de problemen zelf, maar ook de oplossingen ervan op een globale schaal bedreigingen voor de liberale democratie kunnen opleveren (een overgang op ‘klimaatneutrale energiebronnen’ kan, zo geeft Wissenburg als voorbeeld, bijvoorbeeld om geopolitieke redenen aantrekkelijk zijn

³¹ “They are interrelated and point to the growing power of nonpolitical actors (market agencies and multinational corporations above all) within a global system of power relations that humiliates the institutions traditionally associated with the sovereign legal authority of the state. [...] both the social-democratic project and the liberal-pluralist project have become obsolete, as have the two paradigms they relied on. The result of both defeats manifests in a decline of the moral legitimacy of the democratic order, which surveys register. This is the broad and complex context in which we have to situate the new wave of discourses on the crisis” (Urbinati, 2016, p.7).

voor bepaalde landen vanwege het verkrijgen van onafhankelijkheid van “lastige leveranciers”, maar er tegelijkertijd voor zorgen dat de enige serieuze bron van inkomsten in andere landen wegvalt en op andere plekken van de wereld dus voor regionale instabiliteit zorgen. Dat zal op zijn beurt niet helpen de kloof tussen have’s en have-nots op globale schaal onder controle te brengen (Wissenburg, 2015, p.194).

In technologisch opzicht verplaatst de ‘civil society’ en het publiek debat zich tot slot meer en meer naar het internet, waar nationale grenzen steeds minder relevant zijn. Als er al ergens een ‘global civil society’ begint te ontstaan, dan is dat wel op het internet (Wissenburg, 2015, p.195). De media is daarbij ook een veel belangrijkere rol gaan spelen in het bepalen van de politieke agenda en beeldvorming. In bepaalde zin is macht ook weggelekt naar media, want zij “kunnen weliswaar zelf geen stem uitbrengen, zij kunnen wel stemming maken” (Van Oenen, 2018, p.91). Deze grotere rol van de media en de verplaatsing van het publiek debat naar het internet is een grote nieuwe uitdaging voor de politiek en voor wie daar grondwaarden wil verdedigen, reflectie en deliberatie een plek wil geven, en stabiliteit en vrijheid wil beschermen (Wissenburg, 2015).

Een derde ontwikkeling waar ik op in wil gaan is de ontwikkeling van (*georganiseerd*) *wantrouwen*, door Rosanvallon (2019) ook wel aangeduid met de term ‘tegendemocratie’. Als gevolg van de hierboven beschreven toegenomen maatschappelijke verdeeldheid en complexiteit, heeft volgens hem de democratie een nieuwe gedaante aangenomen waarin wantrouwen steeds meer georganiseerd vorm krijgt in een geheel van bewegingen, denkbeelden en stromingen die de officiële structuren onder druk zetten. Er worden door hem drie dimensies of vormen van handelen onderscheiden in een tegendemocratie, die samengaan met drie vormen van handelen: controleren, beoordelen en hinderen. Ten eerste ziet hij dat periode verkiezingen onvoldoende meer verzekeren dat dat wetgeving en beleid in overeenstemming is met de opvattingen van burgers. In reactie op deze afname van de legitimiteit in electoraal-vertegenwoordigende sfeer, ziet hij dat vormen van toezicht (controle) op parlement en regering zijn ontstaan die druk uitoefenen op vertegenwoordigers in de perioden tussen de verkiezingen in. Voorbeelden van deze tegenmachten zijn universiteiten, ombudspersonen en rekenkamers maar ook in toenemende mate de media en journalistiek (p.86).

Ten tweede wordt de tegendemocratie gekenmerkt door een (toegenomen) juridisering van maatschappelijke conflicten en politieke processen. Burgers wenden zich tot rechters, die de overheid op haar taken en plichten kunnen wijzen en kunnen beoordelen in hoeverre zij

deze nakomen (p.86). Voorbeelden van deze vorm van tegendemocratie zijn de klimaatzaak die door Urgenda is aangespannen tegen de Nederlandse overheid³², of recente rechtszaken die aangespannen zijn tegenover de Nederlandse staat vanwege hun opstelling en complexiteit in de Gaza-oorlog³³. De weg naar de rechter zou volgens Rosanvallon (2019) steeds aantrekkelijker zijn, omdat daarmee in vergelijking met de gang naar de stembus meer gericht en concreet resultaten kunnen worden geboekt.

Ten derde ontwaart Rosanvallon (2019) een situatie waarin de soevereiniteit van het volk zich steeds meer manifesteert als een “hindermacht”. In deze vorm van gemobiliseerd wantrouwen worden ontwikkelingen bespreekbaar en bekritiseerbaar gemaakt, zodat verzet (bijvoorbeeld in de vorm van demonstraties) kan worden georganiseerd. De tegendruk kan ook van binnenuit komen, wanneer volksvertegenwoordigers zich als onderdeel van deze hindermacht beschouwen. Vaak staat in deze dimensie van de tegendemocratie niet zozeer de positieve wil van het volk centraal, maar is duidelijker wat het volk níet wil. Ook wordt vaak voor specifieke zaken of stemmen opgekomen. Volgens Dekker (2022) is tegenwoordig meer sprake van deze tegendruk van binnenuit: het politieke vertrouwen is zelf een politieke factor geworden, en gepolitiseerd geraakt. De politiek wantrouwende stem wordt vertegenwoordigd door specifieke politieke partijen zelf. In Nederland zijn politiek wantrouwende kiezers bijvoorbeeld oververtegenwoordigd bij de politieke partijen PVV en FvD, waar politiek wantrouwende kiezers oververtegenwoordigd zijn bij partijen als D66 en GroenLinks (p.102).

In principe begrijpt Rosanvallon de hierboven beschreven tegenmachten niet als tegenovergestelde van, of alternatief voor, de vertegenwoordiging van de democratie. Eerder ziet hij ze als onderdeel van een systeem dat ook de vertegenwoordigende democratie omvat, namelijk een manier om de hedendaagse controle van macht te begrijpen buiten de officiële structuren om (omdat die niet meer voldoende recht doen aan de complexiteit van huidige samenlevingen en besluitvorming) (Goossens, 2022, p.114), en middelen te vinden die het mogelijk maken erop toe te zien dat de gekozen machten hun beloften nakomen en bij de uitgangseis blijven het algemeen welzijn te dienen (Rosanvallon, 2019, p.75).

Concluderend kan worden gesteld dat er als gevolg van decentralisering, privatisering, fragmentering, europeanisering en globalisering sprake is van een toename aan ‘assemblagelijnen’ bij de fabricage van politieke en regulerende beslissingen. In een steeds

³² https://www.urgenda.nl/themas/klimaat-en-energie/klimaatzaak/?gad_source=1&gclid=CjwKCAjwNi0BhA1EiwAWZaANBj8FV1KkIh20M1sO5IHQjsPOUe4Cgzagjm0ax8SBuamfcLRmoSBthoCBjYQAvD_BwE

³³ <https://www.oxfamnovib.nl/persberichten/kort-geding-gaza-rechtszaak>

gefragmenteerder sociaal en politiek landschap zijn de instituties van de hiërarchische overheid blijven bestaan. De bevoegdheden en bijsturende mogelijkheden van die instituties en van diegenen die worden geacht het volk te vertegenwoordigen zijn echter beperkter geworden³⁴ (Goossens, 2022, p.112), en steeds meer afhankelijk van instemming en hulp van andere instanties anders dan de ooit soeverein gedroomde staat (Wissenburg, 2015, p.195). Waar het volk zichzelf verder meer en meer is gaan opvatten als een ‘verzameling individuen’ (Rosanvallon, 2019), kan tegelijkertijd worden gezegd dat wat onder ‘het volk’ wordt verstaan en ervaren, zich heeft uitgerekt van een nationaal begrip naar een (tevens) meer mondiaal begrip (Wissenburg, 2015). Waar de ‘liberale democratie’ in dit “hyperpolitieke tijdperk” misschien juist wel meer leeft dan ooit, maakt “politieke pluralisering de centrale overheid toenemend machteloos, wordt ze door digitalisering van de civil society sprakeloos, en dreigt ze betekenisloos te worden door globalisering en de groei van een globale civil society die concurreert met de nationale” (Wissenburg, 2015, p.196). Zoals Wissenburg (2015) stelt bestaan er (nog) geen effectieve, laat staan democratische gecontroleerde, instituties die de zorg voor grondrechten en conflictregering op globale schaal zich kunnen nemen (p.195). Maar dit is wellicht wel waar de nieuwe dubbele eis van het democratisch project uit bestaat: enerzijds scherpere aandacht voor de particulariteit van individuen vanwege de grotere individualisering, en anderzijds een nieuwe ontwikkeling van de betekenis van het algemeen belang en het inrichten van een samenleving waarin deze op een andere schaal en wellicht nieuwe manier wordt beschermd (door bijvoorbeeld het gewicht van particuliere belangen in het functioneren van instituties te verminderen) (Rosanvallon, 2019, p.110). Hoewel daarop wordt geprobeerd in te springen in de nieuwe vormen die de democratie aanneemt in een ‘tegendemocratie’, en deze ook wel kan worden begrepen als een steunpilaar van de vertegenwoordigende democratie, bestaat er ook een dubbelzinnigheid omtrent de praktijken van dit nieuwe (georganiseerde) wantrouwen. Zoals Rosanvallon (2019) benoemt kunnen zij namelijk niet alleen “een heilzame burgerlijke waakzaamheid inhouden en de liberale democratie versterken, maar ook destructieve krachten van zwartmaken en loochenen voeden” (p.87). En inderdaad wordt met name de derde dimensie (hindermacht) van de tegendemocratie, ook in relatie gebracht met het populisme, dat volgens sommigen juist een bedreiging voor de liberale democratie zou vormen. In het volgende hoofdstuk wordt daarom specifiek op het verschijnsel populisme (en de relatie met de liberale democratie) ingegaan.

³⁴ Als gevolg van deze complicering kunnen volgens Goossens et al. (2022) ook regeerakkoorden worden voortgebracht die sterk afwijken van de verkiezingsprogramma’s en -retoriek waar burgers zich bij het stemmen door hebben laten leiden. De kritiek op de huidige situatie ligt aldus hen dus ook vooral bij de ervaring van politieke vertegenwoordiging van de burger, die door de genoemde ontwikkelingen wordt gefrustreerd (p.12).

3. Populisme

'It is in vain to say that democracy is less vain, less proud, less selfish, less ambitious, or less avaricious than aristocracy or monarchy. It is not true, in fact, and nowhere appears in history. Those passions are the same in all men, under all forms of simple government, and when unchecked, produce the same effects of fraud, violence, and cruelty.'

- John Adams (tweede president van de Verenigde Staten), uit een brief aan John Taylor (1814)

'De enige betekenis die ik kan bespeuren in het woord 'volk' is 'mengsel'; als je het woord 'volk' vervangt door de woorden 'aantal' en 'mengsel' krijg je een paar heel curieuze begrippen [...] 'het soevereine mengsel', 'de wil van het mengsel', enzovoort.'

- Paul Valéry, uit 'Regards sur le Monde Actuel' (1931)

3.1 Inleidend

In het vorige hoofdstuk zijn volkssoevereiniteit, gelijkheid, vrijheid, rechtsstatelijkheid en menselijke waardigheid onderscheiden als fundamentele principes van de liberale democratie. Er is ontdekt dat er een inherente spanning bestaat als het gaat om het begrip volkssoevereiniteit – er moet een evenwicht worden gevonden tussen participatie en delegatie, en de vraag bestaat tevens wat nu precies kan worden verstaan onder 'het volk', alsook wanneer die precies voldoende gerepresenteerd is. Ook bestaat er een spanning tussen de principes vrijheid en gelijkheid, waarbij middels de rechtsstatelijkheid menselijke waardigheid tracht te worden beschermd, maar dit ook tot een beperking kan leiden als het gaat om directe participatie of zeggenschap van de meerderheid van het volk. Anders gezegd bestaat hier een spanning tussen het (kwantitatieve) democratisch aspect en het (princiële) liberale aspect in moderne liberale democratieën. Betrokken op ontwikkelingen in de huidige tijd, kan worden gesteld dat de organisatie van de liberale democratie middels een parlementair stelsel in een individueler en complexer geworden samenleving is gaan leiden tot problemen omtrent representatie. Politieke partijen representeren niet meer per definitie de 'issue per issue' gevormde politieke standpunten. Het electoraal-vertegenwoordigende systeem (waarin om de zoveel jaar nieuwe vertegenwoordigers worden verkozen) garandeert niet meer per definitie de legitimiteit van uiteindelijk beleid. Daarnaast is de macht en het

gezag van de centrale overheid door (economische) globalisatie, de invloed van het neoliberalisme en de daarmee gepaard gaande politieke pluralisering, in de loop van de tijd afgenomen. We hebben ook gezien dat in wat door Rosanvallon (2019) de ontwikkeling van een ‘tegendemocratie’ wordt genoemd, naar manieren wordt gezocht om de uit handen genomen zeggenschap en invloed buiten de bestaande instituties om als het ware terug te grijpen. Maar de vraag kan worden opgeworpen wanneer verschillende vormen van tegendemocratie kunnen worden begrepen als de democratie versterkend of juist bedreigend. “Is er een goede en een slechte manier om democraat te zijn?”, werpt Rosanvallon in *De democratie denken* (2019) op. Door hemzelf wordt een koppeling gemaakt tussen bepaalde (pathologische) soorten of uitingen van de tegendemocratie en het populisme. Maar zoals in de inleiding van deze scriptie is benoemd lopen meningen over de plaats van het populisme binnen de liberale democratie uiteen, en wordt het populisme door sommigen juist gezien als onmisbaar binnen een liberale democratie.

Om in de conclusie een antwoord te kunnen geven op de vraag hoe we de relatie tussen het populisme en de liberale democratie het beste kunnen begrijpen, wordt in dit hoofdstuk allereerst gepoogd tot een begrip te komen van het verschijnsel populisme zelf. Specifiek wordt in dit hoofdstuk een antwoord gezocht op de deelvraag ‘*Wat is populisme, en wat zijn vermeende huidige oorzaken ervan?*’. Voor de beantwoording van die vraag zal ik allereerst ingaan op wat in de literatuur precies onder populisme wordt verstaan. Verschillende definities, vormen en benaderingen zullen worden behandeld. Vervolgens zal worden ingegaan op vermeende oorzaken van het populisme, opdat in de conclusie een link kan worden gelegd tussen deze oorzaken, de eerder behandelde ontwikkelingen die hedendaagse liberale democratieën hebben doorgemaakt en hedendaagse polarisatietrends.

3.2 Definities

Net zoals dat het geval is met het begrip ‘democratie’, bestaan in de wetenschappelijke literatuur ook vage en tegenstrijdige omschrijvingen van de term ‘populisme’ (Abts, 2004; Papadopoulos, 2000). Dat zou net als bij de democratie liggen aan het meerdimensionale karakter van de term: hij herbergt onder andere elementen en kenmerken in zich die betrekking hebben op ideologie, mobilisatie, politieke stijl en communicatie (Abts, 2004) en wordt in verschillende delen van de wereld gelijkgesteld met verschillende verschijnselen. Waar populisme in de Europese context bijvoorbeeld vaak zou verwijzen naar anti-immigratie en xenofobie, zou populisme in de Latijns-Amerikaanse context vaker betrekking hebben op cliëntelisme en economisch wanbeleid (Kaltwasser & Mudde, 2017, p.14).

In een poging de verschillende begripsopvattingen en elementen van het populisme van elkaar te onderscheiden, zijn door Kaltwasser & Mudde (2017) verschillende benaderingen op het verschijnsel populisme uiteengezet. Er kan in de benaderingen onderscheid worden gemaakt tussen opvattingen waarin het populisme wordt begrepen als een handeling voortkomend uit de behoeften van het volk, of als betrekking hebbend op het handelen van politieke leiders. Een eerste benadering die uitgaat van het volk als motor achter het populisme, ziet het populisme als een volkshandeling (namelijk aanzettend tot mobilisatie en participatie) die uitgaat van, of wordt aangedreven door, de volkswil. Het populisme wordt in deze benadering in essentie beschouwd als een positief mechanisme dat het (gewone) volk mobiliseert om een communautair democratisch model te ontwikkelen – dat wil zeggen, een democratisch model dat echt ‘van de gemeenschap’ of ‘van het volk’ is (p.15). Een tweede benadering legt het accent net anders. Het populisme wordt daarin beschouwd als een essentie van politiek (als iets wat erbij hoort) en als mobiliserend, maar ook meer specifiek als emancipatiemotor. Door meer ruimte in te bouwen voor conflict in de politiek en buitengesloten maatschappelijke groepen beter te mobiliseren, kan het populisme juist bijdragen aan het bereiken van een ‘radicale democratie’. Emancipatie (van achtergestelde groepen) is in deze benadering dus een belangrijke functie van het populisme, en het doel zou voornamelijk zijn de status quo te veranderen.

Benaderingen die meer op het handelen van populistisch leiders en hun kenmerken gericht zijn, brengen bijvoorbeeld het populisme in verband met onverantwoord economisch beleid. ‘Populistische economie’ zou verwijzen naar een politiek programma dat als onverantwoord wordt gezien omdat het bijvoorbeeld te veel herverdeling van welvaart en te hoge overheidsuitgaven met zich meebrengt³⁵. Een andere benadering begrijpt het populisme als een politieke strategie, die met name geliefd is bij een bepaald soort leider: een die wil regeren zonder bemiddeling, en met rechtstreekse steun van diens volgelingen. Het populisme wordt hier met name gekenmerkt door een sterke en charismatische leider die de macht concentreert en die een directe band onderhoudt met de massa. Een derde benadering ziet tot slot het populisme als een stijl van politiek bedrijven, die door een leider of een partij wordt ingezet om de massa te mobiliseren. Deze politieke stijl wordt vaak gelijkgesteld aan ‘amateuristisch en onprofessioneel politiek gedrag’, dat bijvoorbeeld gericht is op het verkrijgen van maximale media-aandacht, en waarin etiquette en omgangsvormen op de hak

³⁵ Deze benadering is in de sociale wetenschappen minder relevant geworden, omdat hij met name voortkwam uit studies van het Latijns-Amerikaans populisme van de jaren 1980 en 1990, maar er later ook Latijns-Amerikaanse populistten zijn geweest die een meer neoliberaal economisch beleid hebben gevoerd (Kaltwasser & Mudde, 2017, p.16).

worden genomen. Op die manier kunnen leiders zich als ‘anders’ profileren, en als ‘samen met het volk moedig stelling nemend tegenover de elite’, oftewel de gevestigde partijen (p.16). De verschillende door Kaltwasser & Mudde (2017) uiteengezette benaderingen kunnen in navolging van Rosanvallon (2019) ook wel worden onderscheiden in termen van ‘bestuurlijk populisme’, ‘oppositioneel populisme’ en ‘aanklagend populisme’ (p.151).³⁶

Een ander onderscheid dat kan worden aangebracht is dat tussen rechts en links populisme. Zo staat het links populisme in de woorden van Van Oenen (2018) “losjes in de traditie van marxisme en anarchisme”. Er zou voornamelijk een focus zijn op economische factoren en ongelijkheid, waarbij bijvoorbeeld het argument is dat grote bedrijven het moeilijk maken de wil van het volk te vertegenwoordigen omdat zij enkel op hun eigen (economische) belang uit zijn (Van Wonderen, 2021). De staat wordt bij uitstek gezien als de representant van de opvatting dat er geen alternatief op de bestaande (economische) orde zou bestaan, en functioneren als de bewaker van het kapitalisme – een politieke economie die de kloof tussen rijk en arm vergroot (Van Oenen, 2018). Rechts populistten zouden aan de andere kant meer gericht zijn op zaken als nationale identiteit en op externe gevaren, zoals migratie. De nadruk ligt meer op gevoelens van het volk (Van Wonderen, 2021, p.23). Natuurlijk sluit de ene benadering van populisme de andere niet uit, en is er vaak sprake van een combinatie. Ook is niet alles waar rechts populisme voor staat klassiek rechts, en is dat evenmin zo bij links populisme. In Nederland is bijvoorbeeld te zien dat rechtspopulisten er qua sociaaleconomische agenda evenwel linkse standpunten op na kunnen houden³⁷. Verschillende stromingen en vormen van het populisme kunnen dus enige overlap vertonen (Van Oenen, 2018).

Waar door verschillende auteurs is geprobeerd het concept populisme uiteen te trekken vanwege de meervoudigheid van het fenomeen (o.a. Kaltwasser & Mudde, 2017; Rosanvallon, 2019; Van Oenen, 2018), kan ook worden gesteld dat de taal, doctrine en

³⁶ ‘Bestuurlijk populisme’ heeft betrekking op populistische leiders of partijen die al aan de macht zijn, en waarbij vaak sprake is van autoritaire tendensen – er bestaat vaak een directe en paternalistische relatie tussen de leider en het volk, en het omzeilen van democratische instituties en procedures wordt gelegitimeerd door de claim dat de leider de enige ware vertegenwoordiger van het volk is. Met ‘Oppositioneel populisme’ wordt gerefereerd naar een vorm van populisme die zich richt tegen de zittende elites en hen ervan beschuldigt de belangen van het volk te verraden, waarin ernaar wordt gestreefd de gevestigde orde omver te werpen en vaak gebruik wordt gemaakt van een retoriek die sterk de kloof tussen ‘het volk’ en ‘de elite’ benadrukt. Deze vorm kan fungeren als een mobiliserende kracht, die verandering van het bestaande systeem eist. ‘Aanklagend populisme’ richt zich op het blootleggen en veroordelen van misstanden binnen het systeem, en heeft als doel corruptie, machtsmisbruik en de tekortkomingen van het systeem aan te kaarten. Deze vorm van populisme kan, aldus Rosanvallon (2019) in principe zowel binnen als buiten de machtsstructuren om bestaan.

³⁷ <https://www.uva.nl/shared-content/faculteiten/nl/faculteit-der-maatschappij-en-gedragswetenschappen/nieuws/2021/02/verkiezingen-populisme-nederland-en-verkiezingen.html?cb>

praktijken van de verschillende onderscheiden benaderingen en bewegingen niettemin gemeenschappelijke trekken vertonen. Kaltwasser & Mudde (2017) hebben in hun ideële benadering een definitie van het populisme proberen te geven die de kern bevat van alle door hen onderscheiden vormen van het populisme in het heden en verleden, maar die tegelijkertijd nauwkeurig genoeg is om duidelijke niet-populistische verschijnselen mee uit te sluiten. Volgens hen kent het populisme drie basisbegrippen: het volk, de elite en de algemene wil. Het populisme kan in hun optiek in de kern worden gezien als een discours, ideologie of wereldbeeld, waarin op de een of andere manier een beroep wordt gedaan op ‘het volk’ terwijl ‘de elite’ of ‘het establishment’ wordt verworpen. Ook van Oenen (2018) stelt dat het anti-elitisme is wat iedere vorm van populisme kenmerkt. In andere bewoordingen wordt in het populisme de maatschappij gezien als verdeeld in twee homogene en vijandige kampen – enerzijds bestaat er een verheerlijking van ‘het zuivere volk’, anderzijds houdt het populisme altijd een kritiek in op de gevestigde orde (die bijvoorbeeld als een ‘corrupte elite’ wordt gezien) (Kaltwasser & Mudde, 2017, p.18). Het uitgangspunt is in het populisme dat politiek altijd uitdrukking zou moeten zijn van de ‘algemene wil van het volk’. ‘Het volk’ wordt hoofdzakelijk gebruikt in de drie betekenissen van het volk als soeverein, het gewone volk, en als de natie. Het voornaamste onderscheid met de elite is dan achtereenvolgens verbonden aan politieke macht, sociaal-economische status en nationaliteit. Maar omdat het populisme juist in staat is ‘het volk’ zo te framen dat het verschillende kiezersgroepen aanspreekt en hun eisen verwoord, kan populisme evenwel ‘een gedeelde identiteit genereren onder verschillende groepen en hun inzet voor een gemeenschappelijk doel versterken’ (Kaltwasser & Mudde, 2017, p.22). Omdat het populisme claimt de ware wil van het volk te representeren, kunnen zij tevens claimen geen ruimte te hoeven laten voor pluraliteit. Om die reden kent het populisme volgens Kaltwasser & Mudde (2017) twee tegenpolen: elitisme en pluralisme (p.19).

Voor het debat over de crisis waarin de liberale democratie zich zou verkeren, wordt door onder andere auteurs als Akkerman (2003) en Jäger (2024) de neiging om de verschillen tussen links en rechts populistische stromingen te relativiseren als problematisch gezien. De verschillen zouden te nadrukkelijk aan de orde zijn en fundamenteel verschillen in hun relatie tot de liberale democratie. Daarom zou in dat debat het gebruik van de term ‘populisme’ in zijn algemeenheid ons niet veel opleveren. Pas als wordt gekeken naar specifieke kenmerken zou dat analytische meerwaarde bieden. Hoewel populistische van links tot rechts over het algemeen kritiek op de verstrengeling van maatschappelijke belangengroepen en elites

kunnen hebben, neemt die kritiek namelijk toch heel verschillende vormen aan. Zo betoogt Akkerman (2003) dat de vergaande verstrengeling van maatschappelijke belangengroepen met politieke elites, waar links populistische partijen tegen ageren, terecht is. De pijlen van rechts populistische partijen zouden echter niet zozeer gemunt zijn op die machtige belangengroepen, maar juist op minderheidsbelangen (immigranten, het feminisme en dergelijke). Het is dus afgunst naar beneden (jegens minderbedeelde groepen) in plaats van naar boven (richting al meer bedeelde) die het rechts populisme kenmerkt. Huidige rechts populistische partijen zouden in het algemeen een rechtse variant van directe democratie voorstaan, maar hebben daarin weinig oog voor de maatschappelijke voorwaarden die nodig zijn om directe vormen van democratie mogelijk te maken – namelijk een zekere mate van gelijkheid tussen burgers die daarvoor is vereist. Het rechts populisme ondermijnt daarmee dus het liberale aspect van liberale democratieën. Het is vooral de wereldwijde opkomst van rechts populisme dat in verband met de hedendaagse crisis van de liberale democratie in verband wordt gebracht. Volgens van Oenen (2018) zouden ter vergelijking progressieve (linkse) populistische partijen een totalitair regime juist verwerpen en de plaats van de macht zo open mogelijk willen houden. Omdat zij bijvoorbeeld het communisme vaak evenzeer zien als een te vermijden valkuil, bestaat het radicale linkse alternatief enerzijds uit een afwijzing van de bestaande politieke en economische orde, maar tegelijkertijd (dat is het uitgangspunt) uit een juist zo open mogelijk houden van de inhoud van ‘het volk’, de democratie en eventuele alternatieven voor het bestaande systeem.

Ik zou zeggen dat, aangezien zoals gezegd in verschillende delen van de wereld het populisme gelijkgesteld wordt met verschillende verschijnselen, maar bijvoorbeeld het links populisme in West-Europa er heel anders uit kan zien dan links populisme in Latijns-Amerika, in navolging van Akkerman beter afstand kan worden gedaan van het woordgebruik ‘links-’ en ‘rechts populisme’. Behulpzamer is na te gaan welke aspecten van welk soort populisme dan ook de liberale democratie ondermijnen. Problematische kenmerken van het populisme dat vandaag de dag in opkomst is lijkt niet zozeer te bestaan uit kritiek op bijvoorbeeld de economische orde. Het type populisme dat in opkomst is, en als bedreigend kan worden gezien voor de liberale democratie, wordt mijns inziens (of het nu rechts of links populisme betreft) gekenmerkt door een politieke strategie of stijl waarmee direct wordt aangesloten bij de gevoelens en (voor-)oordelen die in het volk leven (Lucardie, 1989), waarin middels een versimpeling van zaken wordt geprobeerd om stemmen van kiezers te winnen, men zich niet genoodzaakt voelt standpunten te verantwoorden met argumenten, en een blindheid bestaat voor noodzakelijke vormen van bemiddeling, alsmede de symbolische en principiële waarde

van het open houden van de plaats van de macht en van een permanente ‘onafheid’ van de democratie (Van Oenen, 2018; Rosanvallon, 2019).

3.3 Vermeende oorzaken van (hedendaags) populisme

Een eerste oorzaak van de aantrekkingskracht van het populisme kan volgens Rosanvallon (2019) worden gevonden in het begrip (of specifieker gezegd in bepaalde interpretaties) van concepten als ‘volk’ en ‘algemeen belang’, alsook illusies daarover. Aldus Rosanvallon berust de doctrine van partijen en bewegingen die als populistisch worden aangemerkt veelal op een drievoudige simplificatie. Ten eerste zou er sprake zijn van een politieke en sociologische simplificatie in het begrip van ‘het volk’, dat in het populisme wordt beschouwd als een duidelijk subject dat enkel wordt gedefinieerd door het verschil ten opzichte van de elite. Het is, stelt hij, echter een illusie dat ‘het volk’ zou bestaan uit een homogene en hechte massa (alsof die nog steeds een blok zou vormen wanneer met kosmopolitische groepen en oligarchieën is afgerekend). Ten tweede is het een procedurele en institutionele simplificatie dat het hele vertegenwoordigende systeem en de democratie in het algemeen structureel door politici zouden zijn gecorrumpeerd, en de enige werkelijke vorm van democratie directe democratie in de vorm van bijvoorbeeld een referendum zou zijn. Ten derde bestaat er een simplificatie omtrent het sociale weefsel van de samenleving, die in de ogen van populistten niet zou worden gevormd door de kwaliteit van maatschappelijke verhoudingen, maar in negatieve termen (dus op basis van de stigmatisering en afwijzing van bepaalde groepen in de samenleving) is gebaseerd op identiteit (p.152). In Van Oenen (2018) is een vierde simplificatie te vinden ten opzichte van de (algemene) volkswil, en vooral de representatie daarvan. Ten eerste is de volkswil, net zoals het volk, niet eenduidig maar divers. Om die reden kan volgens van Oenen ook wel worden gezegd dat de volkswil niet bestaat (die is namelijk amorf, diffuus, ongrijpbaar, ongearticuleerd). De volkswil bestaat pas (wordt verwoord, gepresenteerd) door, dus na, bemiddeling of representatie. Volgens een auteur als Claude Lefort (2016) is politiek zelfs per definitie dit: de wijze waarop een samenleving zich voorstelt. Uit dat idee volgt logischerwijs dat politiek en democratie niet kunnen zonder theatrale en symbolische representatie. Aldus van Oenen (2018), zien populistten de politiek ook vaak als een spel, en vatten zij representatie als toneelspel op. Het verschil is dat zij dit niet zien als een noodzakelijkheid, maar het opvatten als een probleem. In plaats van symbolisch, wordt door populistten de volkswil letterlijk (en dus gesimplificeerd) opgevat. Doordat zij geloven dat sprake kan zijn van dé (dat wil zeggen, één) volkswil, en zij tevens menen die zelf te vertegenwoordigen, zien populistten zichzelf als de rechtmatige eigenaren

van de macht. Uit de ervaring dat het democratisch systeem hen niet in de positie van de macht brengt en dat misschien zelfs verhindert, concluderen zij vervolgens dat er vijandelijke krachten en samenzweringen aan het werk zijn om de ware volkswil te beletten haar rechtmatige plaats van de macht te bezetten. En net zoals zij de volkswil letterlijk in plaats van symbolisch opvatten, vatten zij ook deze vijandelijke krachten of samenzweringen (de elites) letterlijk op (p.134). Kort gezegd kan worden gesteld dat deze eerste oorzaak van doen heeft met een onvermogen van burgers om de realiteit van politiek, en de inherente onvolkomenheid van de democratie, onder ogen te zien.

Waar het de andere vermeende oorzaken van de aantrekkingskracht van het populisme betreft, wordt door Berman (2021) een nuttig onderscheid gemaakt tussen ‘demand side explanations of populism’ en ‘supply side explanations of populism’. De eerste term verwijst naar argumenten die de belangrijkste oorzaken van populisme lokaliseren in de (veranderende) eisen en grieven van burgers. Het gaat hier om bottom-up verklaringen – de analyses richten zich op ontwikkelingen en sentimenten in de samenleving. De tweede term verwijst naar verklaringen die de hoofdoorzaak van de aantrekkingskracht van het populisme leggen bij veranderingen in de aard van de democratie zelf, en in het bijzonder in het groeiende onvermogen of in de onwil van elites en instellingen om adequaat te reageren op de (veranderende) eisen en zorgen van burgers. Deze verklaringen kunnen worden beschouwd als top-down verklaringen – de analyses richten zich op het falen van regeringen, politici, beleidsmakers, politieke partijen en andere actoren (p.73).

Aan de ‘demand side’ wordt de aantrekkingskracht van het populisme voornamelijk verklaard vanuit sociaal-economisch en sociaal-cultureel perspectief. Door Hans Bouttelier (2016) wordt aanvullend een verklaring gegeven vanuit existentieel perspectief. Vanuit een sociaal-economisch perspectief wordt de aantrekkingskracht, als ook de huidige opkomst, van het populisme in verband gebracht met recente sociaal-economische ontwikkelingen in het Westen (Berman, 2021; Van Oenen, 2018; Müller, 2017; Kaltwasser & Mudde, 2017). Het betreft hier specifiek de ‘economic grievance’ (Berman, 2021) van burgers in de vorm van een (toegenomen) economische onzekerheid en ongelijkheid. Onderzoekers als Funke, Schularick & Trebesch (2016) hebben geconstateerd dat in de loop van de geschiedenis (vanaf de jaren 1870 tot nu) een patroon zichtbaar is, waarin extreemrechtse partijen vooral zegevieren na financiële crises en instabiliteit. Gedurende de laatste decennia van de twintigste eeuw – de periode waarin het populisme weer in opmars is geweest, zijn wereldwijd ook weer (dramatische) toenames in inkomens- en vermogensongelijkheid gedocumenteerd (Piketty,

2017). De Verenigde Staten vormen een extreem voorbeeld (de economische ongelijkheid bereikte hier in 2019 haar hoogste punt sinds het Census Bureau die in 1967 begon te meten)³⁸. In Europese landen laten onderzoeksresultaten zien dat, hoewel de inkomensongelijkheid gemiddeld genomen relatief stabiel is gebleven tussen de lidstaten, de ongelijkheid in de lidstaten in veel gevallen is gegroeid. In de meeste lidstaten is de omvang van de middenklasse gekrompen (Eurofound, 2024). Ook in Nederland is (hoewel de toename in economische ongelijkheid hier relatief laag is in vergelijking met andere Europese lidstaten) met name een toename in vermogensongelijkheid gemeten (Van Sonsbeek, Bos & Verkade, 2023). Hoe groot de toename van de economische ongelijkheid is maakt volgens onderzoekers in wezen niet eens zo veel uit. Uit onderzoek blijkt namelijk dat relatieve deprivatie (de ervaring erop achteruit te gaan en te worden achtergesteld, terwijl anderen worden voorgetrokken) al een significant verband met populisme heeft (Muis, 2013). De diepere verdeeldheid die is ontstaan tussen arm en rijk, of tussen de elites en de zogenaamde ‘gemiddelde mens’, houdt tevens verband met tegenstellingen tussen steden en het platteland, en tussen lager en hoger opgeleiden. Onder andere globalisering, het neoliberalisme en technologische ontwikkelingen zouden het leven voornamelijk onzekerder hebben gemaakt voor de middenklassen, en de rijken, hoger opgeleiden en bewoners in de steden hebben bevoorrecht ten opzichte van de al meest kwetsbaren, lager opgeleiden en plattelandsbewoners (Berman, 2021; Kalyvas, 2019). De economische ongelijkheid heeft tot slot ook invloed op andere aspecten van het leven, zoals gezondheid (Van Sonsbeek, Bos & Verkade, 2023).

Vanuit sociaal-cultureel perspectief wordt de oorzaak van populisme gezocht in de teloorgang van traditionele gedeelde waarden en een gedeelde identiteit als gevolg van stijgende immigratie en globalisering (samenlevingen zijn steeds diverser). Ook de mobilisatie van vrouwen en minderheidsgroepen wordt als een oorzaak gezien. Deze ontwikkelingen hebben de traditionele etnische en genderhiërarchieën uitgedaagd. Met name bij blanke mannen zou dit volgens onderzoekers hebben gezorgd voor onzekerheid over de eigen rol in de samenleving, en hebben geleid tot steun voor rechts populistten die beloven hun belangen te zullen verdedigen (Berman, 2021). De teloorgang van een gedeelde cultuur en identiteit, en een sinds de jaren 1960 toegenomen individualisering en secularisering, zouden ook tot een verlies in gemeenschapszin hebben geleid. De confessionele en sociaaldemocratische zuilen verdwenen, en maakten plaats voor een neoliberaal stelsel waarin

³⁸ <https://www.washingtonpost.com/business/2019/09/26/income-inequality-america-highest-its-been-since-census-started-tracking-it-data-show/>

met name aandacht was voor de individuele ontplooiing. Gezien de post-moderne samenleving een verlies aan gedeelde collectiviteiten zoals families, dorpsgemeenschappen, kerken en zuilen kent, blijft aldus Lucardie (1989) alleen de staat ofwel het volk als collectiviteit over. Een veronderstelling die wordt gemaakt is daarom ook dat de aantrekkingskracht van het populisme kan zitten in de belofte die wordt gedaan om gedeelde identiteiten zoals de nationale identiteit te beschermen (Berman, 2021)³⁹. Tot slot zou de ongelijkheid die op sociaal-economisch gebied wordt ervaren tussen stedelingen en dorpingen en lager en hoger opgeleiden, ook worden ervaren op sociaal-cultureel gebied. Zo blijken zowel lager opgeleiden als bewoners van niet-stedelijke gebieden zich minder gerepresenteerd te voelen in de politiek (Goossens et al., 2022). Zoals ook Bovens & Wille (2011) stellen hebben hoger opgeleiden meer politieke invloed dan lager opgeleiden, en wordt Nederland daardoor vooral bestuurd door degenen met de hoogste diploma's. Die vertekening in politieke representatie zou volgens hen in principe geen probleem zijn, ware het niet dat hoger en lager opgeleiden niet dezelfde zorgen en belangen zouden hebben: hoger opgeleiden zouden vaker kosmopolitisch zijn, en lager opgeleiden vaker nationalistisch – een vergelijking die eveneens opgaat tussen stedelingen en dorpingen (Muis, 2013).

Vanuit existentieel perspectief betoogt Boutellier (2016) tot slot dat de oorzaak van het populisme te vinden kan zijn binnen een ander sociaal-cultureel frame, waarvan veiligheid en migratie de definiërende parameters zijn. Zijn analyse betreft eveneens een verlies van een gedeelde identiteit en cultuur, echter betoogt Boutellier op basis daarvan dat niet alleen toenemend sprake is van een door burgers ervaren onzekerheid op sociaal-cultureel gebied, maar ook op existentieel gebied. Grote delen van Europa zijn inderdaad drastisch van bevolkingssamenstelling veranderd, met consequenties voor de inrichting van sociale arrangementen. De notie van 'superdiversiteit' bevestigt de complexiteit van de huidige

³⁹ Bij deze aanname wordt door Berman (2021) vervolgens ook een aantekening geplaatst: "On the micro level, scholars consistently find strong connections between individuals' views on sociocultural issues and right-wing populist voting. In Europe, for example, "immigration policy preferences are close to a perfect predictor" of right-wing populist voting (Ivarsflaten, 2007; Arzheimer, 2008; Dancygier, 2010). In the United States scholars consistently find that "racial animus," or attitudes regarding "blacks, immigrants, Muslims" are the best predictors of support for President Trump (Sides et al., 2018). On the macro level, however, sociocultural explanations have problems. Empirically, there is little cross-national correlation between levels of racist or anti-immigrant sentiment and populist success (Diamant & Starr, 2018). Examining long-term voting data, Bartels (2017) found "no clear relationship between levels of populist sentiment and actual support for right-wing populist parties." Swedes, for example, score low on measures of racism and anti-immigrant views, yet the right-wing populist Sweden Democrats are the country's second or third largest party. The Irish and the Spanish, meanwhile, score relatively high on such measures, yet right-wing populism has not been particularly potent in either country. And from a temporal perspective, while right-wing populists have become more politically successful over time, racist and anti-immigrant sentiments have decreased in Europe and the United States during the late twentieth and early twenty-first centuries (Dennison & Geddes, 2018; Gonzalez-Barrera & Conner, 2019; Hopkins & Washington, 2020).

samenlevingen, en zorgt voor een ervaring van een sociaal-culturele bestaansonzekerheid. Vooral na 9/11 en de radicalisering van sommige moslimjongeren, stelt hij dat de kwestie van immigratie en integratie gekoppeld is geraakt aan een existentiële bestaansonzekerheid. De dreiging van terroristische aanslagen is verbonden aan internationale bewegingen en opereert in naam van een wereldreligie, die hier zou ‘binnendringen’. Politicoloog Ronald van Steden (2013) werpt op de moderne ervaring van onzekerheid nog een ander licht. Voor de secularisering voorzag het Christendom nog in een vorm van heilszekerheid. De veiligheid van het geloof en de overgave aan het idee dat er een God is die aan alles voorafgaat, zou het volgens hem makkelijker hebben gemaakt in het leven zelf risico’s ontspannen tegemoet te treden (er is de zekerheid dat een hogere macht zich over jou ontfermt, en als dat slecht uitpakt, is er altijd nog de troost van het hiernamaals, de beschikking of het lot). Hij koppelt daarom de secularisering aan een nieuwe vorm van existentiële onzekerheid die is ontstaan. Zoals ook Ulrich Beck (2013) stelt, heeft het nieuwe begrip ‘risico’ zijn intrede gedaan “toen God van het wereldtoneel verdween” (p.24). De angst voor risico’s (van welke aard dan ook) is in de moderne samenleving vergroot, en heeft gezorgd voor een nieuw existentieel verlangen naar veiligheid: Volgens Boutellier (2016) betekende het einde van deze levensbeschouwelijk gestuurde samenleving, het begin van wat hij noemt een ‘risicotijdperk’ p.31). Met name criminaliteit werd een element van deze ervaring van existentiële bestaansonzekerheid, en meer nog een “projectiescherm voor existentiële onzekerheid en maatschappelijk onbehagen”, een “buitengewoon geschikt kanaal om de angst en het onbehagen langs te geleiden” (p.30). Waar in de jaren zestig en zeventig criminaliteit nog werd verklaard door mogelijke een achtergestelde maatschappelijke positie en een tekortschieten van sociale zekerheidsarrangementen, werd in de jaren tachtig het begin van het veiligheidsbeleid ingeluid zoals we dat nu kennen. De belangrijkste redenering is daarin dat criminaliteit te maken heeft met het wegvallen van sociale controle. Zodoende werd criminaliteit een meer normatieve kwestie: er vallen slachtoffers met wie te identificeren valt, en er zijn schuldigen en een systeem die verantwoordelijk kunnen worden gehouden. “Criminaliteit is weliswaar een bron van onrust, maar stelt als oorzaak van onbehagen juist gerust. Het is tenminste duidelijk waar het over gaat” (p.33). Zonder uitzondering is aldus Boutellier (2016) bij populistische partijen veiligheid één van de kernthema’s, en wordt gepleit voor strengere straffen, bij voorkeur in relatie tot de criminaliteit van buitenlanders. De veiligheidspolitiek zou volgens Mabel Berezin (2009) ook in verband staan met de geruststellende functie die van een beloofde bescherming van de natiestaat door populistische partijen zou uitgaan. Waar de veiligheidsbehoefte zich voordoet binnen een context van

(zowel geografische als normatieve) grenzeloosheid, is de natiestaat een begrensd geheel met ‘familiaire betekenis’ (p.253).

Aan de ‘supply-side’ wordt de aantrekkingskracht van het populisme niet zozeer verklaard vanuit maatschappelijke veranderingen en daaruit ontstaande onvrede bij burgers. De hoofdoorzaak moet eerder worden gezocht in dat mainstream politici, partijen en regeringen er blijkbaar niet in slagen de zorgen en gevoelens in de maatschappij te erkennen en daar adequaat op te reageren, waardoor burgers bereid raken te stemmen op politici en partijen met anti-establishment boodschappen (Berman, 2021). Zowel in Berman (2021) als in Van Oenen (2018) en Rosanvallon (2019) wordt ingegaan op hoe maatschappelijke veranderingen zoals verstedelijking, gemiddeld hogere opleidingsniveaus, industrialisatie en massamedia mede voor een toenemende veeleisendheid van burgers ten opzichte van de democratie hebben gezorgd. Omdat burgers meer dan voorheen van de democratie verlangen en verwachten, is het democratisch systeem onder druk komen te staan (Van Oenen, 2018). In de woorden van Rosanvallon (2019) wordt ‘democratische onvolkomenheid’ sterker gevoeld naarmate de vormen van ingrijpen van burgers zich hebben uitgebreid en ontwikkeld. Er is een sterkere nadruk komen te liggen op de individuele ervaring van burgers, en er bestaat in toenemende mate de behoefte als individueel burger gehoord te worden. Waar in de tegendemocratie de mogelijkheden om je als individueel burger te laten horen zijn gegroeid, blijft de ervaring als individueel burger te worden gehoord en gerepresenteerd in de politiek en de instanties die daar van oudsher voor ontwikkeld zijn echter achter (Rosanvallon, 2019). Reeds goed ontwikkelde politieke instellingen in de Verenigde Staten, West-Europa en andere delen van de geavanceerde industriële wereld zouden in de loop van de tijd minder responsief en effectief zijn geworden, en daardoor meer ontevredenheid en wanorde hebben gecreëerd. Het is dit proces van institutioneel verval dat ten grondslag zou liggen aan de opkomst van het populisme (Berman, 2021).

Huidige democratieën zouden bijvoorbeeld tekort schieten op het vlak van de representatie (. Zoals gezegd is onder burgers steeds meer behoefte aan individuele representatie. Omdat die niet meer overeenkomt met bestaande en geïnstitutionaliseerde zuilen zoals voorheen, en mensen van de democratie wel meer directe verwachtingen krijgen, is de representatieve dimensie problematisch geworden (Van Oenen, 2018, p.113). Aangezien (rechts) populisme voor een significant deel samen lijkt te hangen met een laag opleidingsniveau en een lage sociaal-economische positie, wordt met name het gebrek aan representatie van deze groep in de politiek als een probleem gezien (Muis, 2013; Goossens et

al., 2022).

Verder zijn door globalisering in toenemende mate andere belangen gaan meespelen. Er is een toenemend besef dat verschillende problemen in de wereld met elkaar samenhangen (Wissenburg, 2015). De politieke ontgoocheling die samenhangt met een minder goed aansluitende vertegenwoordiging sluit aldus Rosanvallon (2019) aan bij de maatschappelijke ontgoocheling die wordt veroorzaakt door het uitblijven van een oplossing voor de verschillende grote vraagstukken van deze tijd. Burgers botsen op een “dubbel gevoel van onmacht, door het ontbreken van alternatieven en de ondoorzichtigheid van de wereld die daaruit voortvloeit” (p.148). Het populisme kan worden opgevat als een simplistisch en pervers antwoord op de veel complexer geworden problemen en vraagstukken van deze tijd. Het springt in op de behoefte van burgers aan de ervaring van inspraak en duidelijkheid. Daarbij wordt de aantrekkingskracht van een autoritair leider groter wanneer bestaansonzekerheid wordt aangetast voor grote groepen binnen de bevolking, en mensen daarbij het gevoel hebben geen invloed op de situatie te hebben (Thomas, 2018). Er speelt hier naast een gemis aan de ervaring dat politiek leiders werkelijk begaan zijn met wat onder burgers speelt, dus anderzijds een gemis aan duidelijke alternatieven en daadkracht in de politiek⁴⁰.

Een ander aspect waarop het politieke systeem niet meer weet te voldoen aan de veranderingen in de samenleving, heeft volgens sommigen van doen met het politieke partijsysteem. Deze zou namelijk aan potentie en relevantie hebben ingeboet. In van Oenen (2018) wordt naar aanleiding daarvan, en gezien de afname van de aanhang van gevestigde politieke partijen, de vraag gesteld of de representatieve vorm van democratie tegenwoordig überhaupt nog houdbaar is. Burgers zien in de uitkomst van het politieke proces niet meer hun unieke, persoonlijke stem terug. Hoewel dat volgens van Oenen in een representatieve democratie helemaal niet mogelijk, en zelfs niet wenselijk is (in een representatieve democratie gaat het er namelijk juist om dat argumentatie, afweging en besluitvorming door

⁴⁰ Onderzoekers aan de Vrije Universiteit van Amsterdam concludeerden dat (in ieder geval in Nederland) veel kiezers primair snellere besluitvorming wensen. Waar 92% vindt dat een democratisch politiek systeem een behoorlijk of zeer goede manier is om een lang mee te besturen, vind ook 37% dat het goed zou zijn als het land wordt bestuurd door een sterke leider die zich minder druk hoeft te maken om het parlement of verkiezingen, en 52% dat het goed zou zijn als besluiten zouden worden genomen door experts en niet de regering. Twee op de drie Nederlanders is het eens met de stelling dat Nederland ‘een sterke leider’ nodig heeft, die snel over alles kan beslissen (Van Wonderen, 2021, p.21). Uit een Vlaams onderzoek blijkt dat 85% van de Vlamingen het eens is met de stelling dat politici beter moeten luisteren naar de problemen van de mensen, 71% het eens is met de stelling dat ministers minder achter het bureau zouden moeten zitten en zich minder onder het volk zouden moeten begeven, en 40% het eens is met de stelling dat de mening van de eenvoudige man of vrouw op straat meer waard is dan die van experts of politici, en dat mensen die lang gestudeerd hebben en veel diploma’s bezitten niet weten hoe de wereld echt in elkaar zit (Muis, 2013).

vertegenwoordigers wordt overgenomen, en dat door hen niet alleen standpunten worden ingebracht en verdedigd, maar ook in en door het proces van deliberatie beter en coherenter verwoord en onderbouwd), zijn burgers die directe inspraak wel meer gaan verwachten (Van Oenen, 2018, p.58). Daarbij komt dat in een steeds meer gefragmenteerd politiek landschap, een regeerakkoord kan worden voortgebracht dat sterk kan afwijken van de verkiezingsprogramma's en -retoriek waar burgers zich bij het uitbrengen van hun stem door hebben laten leiden. De ervaring van de politieke vertegenwoordiging van de burger wordt, volgens Goossens et al. (2022, p.112), ook hierdoor behoorlijk gefrustreerd. In Akkerman (2003) wordt benoemd dat het succes van populistische partijen alles te maken kan hebben met de kansen die de gevestigde politieke partijen binnen het bestaande politieke systeem hen bieden. Door het hechte netwerk en de nauwe samenwerking tussen gevestigde partijen, kunnen populistische partijen zich makkelijker als buitenstaanders profileren. Met andere woorden zou de politieke kansenstructuur van populistische partijen gunstiger zijn naarmate meer sprake van consensus is tussen gevestigde partijen. Ook volgens van Oenen (2018) speelt dit een rol bij populisten. Zij zouden namelijk 'postpolitiek' (de idee dat politiek aan het verdwijnen is omdat de links-rechts tegenstelling vervaagt, en vervangen is door een consensus dat er geen alternatief is voor de bestaande orde) verwerpen. Verder zouden politici en politieke partijen vooral bezig zijn met profilering van zichzelf en consolidatie van hun eigen positie, in plaats van met de (algemene) wil van het volk (Mudde, 2007). Volgens Schouten & Custers (2022) zou dit een van de redenen zijn waarom ook hoger opgeleiden zich steeds vaker tegen het politieke systeem keren. Zij zouden op zich vertrouwen hebben in het democratisch systeem, maar niet in zittende politici en partijen. "Ze geven aan dat veel kwesties en informatie worden achtergehouden voor het publiek, wat een negatieve invloed heeft op hun politieke vertrouwen [...] Ze stemden voor PRRPs om een 'frisse wind' te hebben die verandering in de Nederlandse politiek en de huidige politieke cultuur kan bevorderen – iets wat volgens hen altijd nodig is om kritisch te blijven" (p.200). Nieuwe populistisch rechtse politieke partijen zouden worden beschouwd als "meer responsief, frisse winden die meer vanuit idealen en verbinding met de samenleving de politiek ingaan" (p.202). Zij spreken meer 'de taal van het volk'. Uit exit polls in de Verenigde Staten blijkt dat het 'opschudden van de bestaande orde' waar geen alternatief voor lijkt te zijn, de voornaamste reden is waarom kiezers op Trump hebben gestemd. Slechts een derde van de Trump-stemmers zou geloven dat hij 'geeft om mensen zoals ik', en maar een kwart denkt dat

hij goed kan oordelen. Maar liefst 83% gelooft echter dat hij het systeem kan veranderen⁴¹.

Tot slot benoemt Rosanvallon (2019) dat er onder burgers een vraag is om een nieuw soort bestuur. Waar eerder de politieke sfeer en de reflectie op de democratie slechts gedacht werden aan de hand van de categorieën ‘regime’ en ‘beslissing’ (scheiding der machten, de wijzen van vertegenwoordiging en interventievormen van burgers), hebben de verwachtingen en eisen van burgers zich inmiddels uitgebreid naar de categorie van de ‘bestuurskunst’. Vele onderzoeken zouden hebben aangetoond dat burgers even gevoelig (zo niet gevoeliger) blijken te zijn voor het gedrag van bestuurders als voor de beslissingen die zij nemen. In de vertegenwoordigende relatie tussen bestuurders en burgers zijn aspecten als ‘aandacht’, ‘luisteren’, ‘rechtvaardigheid’, ‘compassie’, ‘erkenning’, ‘respect’ en ‘aanwezigheid’ nu van belang. Dit suggereert volgens Rosanvallon ten eerste dat met betrekking tot termen als ‘algemene wil’ en ‘algemeen belang’ tegenwoordig een veel ‘dynamischer’ opvatting bestaat (p.100). Er is meer vraag naar maatwerk. Legitimiteit van bestuurders en besluiten is niet meer simpelweg gegeven op basis van verkiezingen. Dat maakt dat, buiten de electoraal-vertegenwoordigende procedures om, sprake is van een groeiende vraag naar democratische kwaliteit – opgevat als de manier waarop een regering zich gedraagt, rekenschap aflegt, verklaringen geeft en betrokken verenigingen en middengroepen raadpleegt. Legitimiteit is in andere woorden steeds meer gegeven op basis van nabijheid. Hoewel, aldus Rosanvallon, echter het gedrag van bestuurders in het bewustzijn van de burgers steeds meer gevoelig is komen te liggen, is dat als zodanig nog niet (voldoende) theoretisch uitgewerkt. Een spanning doet zich volgens Rosanvallon daarom voor tussen de democratie van beslissingen (ingebed in de eigenlijk politieke dynamiek van het algemeen kiesrecht) en een democratie van gedragingen (verwijzend naar een eis om met alle burgers rekening te houden) (p.97).

⁴¹ ‘Washington Post, 2016 exit polls: How the vote has shifted’, In W. Baier, E. Canepa, E. Himmelstoss (Eds.), *The Left, The People, Populism. Transform! Europe (Yearbook 2017)*. Londen: Merlin Press.

4. Polarisatie

“Een samenleving is een volwaardige democratie als ze op correcte wijze met haar opposanten omgaat”

- onbekend

‘Tegelijk is er een sluipend en serieus gevaar voor de democratie: dat wantrouwen, desinformatie en polarisatie die zullen aantasten. Dat het zo gewoon wordt om vijandig te denken over politici, wetenschappers, journalisten, politie, rechters en mensen die anders denken, dat Nederland meer verdeeld wordt en geloof in de democratische rechtsorde afbrokkelt.’

- Sociaal Cultureel Planbureau, uit ‘Burgerperspectieven’ (2022)

4.1 Inleidend

In het vorige hoofdstuk zijn verschillende aspecten en benaderingen van populisme uiteengezet. We hebben gezien dat het populisme vanuit bepaalde benaderingen positief kan worden opgevat – namelijk als een beweging vanuit het volk, en als aanzettend tot mobilisatie, participatie, en emanciperend. In de politiek wordt populisme vooral geduid als politieke strategie en als stijl van politiek bedrijven die er sterk op gericht is de massa te mobiliseren. Er wordt getracht een directe band met het volk te onderhouden, en dat wordt doorgaans gedaan door identificatie met “de normale burger” en een verzet tegen “het establishment”. In het gedrag van populistische leiders is vaak te zien dat daarbij etiquette en omgangsvormen op de hak worden genomen. Waar het de politieke strategie betreft wordt ook vaak geprobeerd de macht te concentreren (omdat het volk en de volkswil als eenduidig kunnen worden opgevat, is het voor een populistisch leider die stelt voor die volkswil op te komen ook legitiem om de plaats van de macht te bezetten en vast te houden).

Voor de oorzaken van (de aantrekkingskracht van het) populisme kan ten eerste worden gekeken naar vier bestaande simplificaties omtrent het begrip “volk” (als een eenduidig geheel), omtrent het vertegenwoordigende systeem (als per definitie corrupt en het “ware volk” ervan belettend de plaats van de macht te bezetten), omtrent het sociale weefsel van een samenleving (als gebaseerd op een vaste en gedeelde identiteit die de afwijzing van andere groepen inhoudt, in plaats van op de kwaliteit van maatschappelijke verhoudingen), en omtrent de “volkswil” (die in het populisme evenals het begrip volk als eenduidig wordt

opgevat, en dus als letterlijk in plaats van symbolisch). Deze simplificaties tonen ook wel het onvermogen de realiteit van politiek en de onvolkomenheid van de democratie onder ogen te zien. Verder zou de populistische tendens aan de ‘demand-side’ verklaard kunnen worden vanuit een sociaal-economisch perspectief (de ontwikkeling zou in de loop van de geschiedenis altijd gepaard zijn gegaan met economische instabiliteit, en ook nu wordt deze door veel mensen over de hele wereld ervaren), sociaal-cultureel perspectief (instabiliteit wordt tevens ervaren in de zin van een verlies aan gedeelde identiteiten, normen en waarden en gemeenschappen in de samenleving) en existentieel perspectief (zowel normatief als geografisch zijn grenzen vervaagd, en bescherming van cultuur, traditie, nationale grenzen en veiligheidspolitiek werken in die zin geruststellend). Er wordt verondersteld dat een belangrijk deel van de populistische kiezers bestaat uit een groep mensen die door globalisering, het neoliberalisme en technologische ontwikkelingen ervaren erop achteruit te gaan. Aan de ‘supply-side’ kan worden geconcludeerd dat burgers heden ten dage onvoldoende kans zien zich individueel gerepresenteerd te voelen (terwijl die behoefte meer dan ooit bestaat), en anderzijds door globalisering meer stemmen dan ooit moeten worden meegenomen in de besluitvoering waar het gezamenlijke, globale problemen aangaat.

Ten einde te kunnen onderzoeken hoe populisme en polarisatie in de hedendaagse liberale democratie met elkaar samenhangen, wordt in dit hoofdstuk ingegaan op de deelvraag *“Hoe gaat polarisatie in zijn werk, en van welke polarisatie is in onze tijd sprake?”*. Voor de beantwoording van deze deelvraag zal allereerst worden ingegaan op wat precies onder polarisatie wordt verstaan, en welke soorten polarisatie er te onderscheiden zijn. Vervolgens zal worden besproken van welke ontwikkelingen er heden ten dage sprake is, waar het de verschillende soorten van polarisatie aangaat.

4.2 Definities

In Dekker (2022) wordt van polarisatie de volgende definitie gegeven: Van polarisatie is in de kern sprake wanneer tegenstellingen groter of sterker worden. In andere woorden: het midden wordt kleiner, en de uitersten worden groter of komen verder uit elkaar te liggen. Het proces van het groter worden van tegenstellingen wordt ook wel aangeduid met de term ‘polarisering’. Het werkwoord ‘polariseren’ verwijst naar een communicatieve handeling waarbij tegenstellingen worden aangezet, er meer afstand wordt gecreëerd tot een tegenpartij etc. (p.13). Door Dekker wordt aan de hand van bestaande literatuur onderscheid gemaakt tussen verschillende soorten of manifestaties van polarisatie. Zo wordt gesproken over ‘issuepolarisatie’, ‘ideologische polarisatie’, (maatschappelijke verankering van) ‘politieke

polarisatie’, ‘affectieve polarisatie’ en ‘feitenpolarisatie’.

Met de term ‘issuepolarisatie’ wordt verwezen naar polarisatie op het gebied van opvattingen die meer tegengesteld raken. Het betreft een ontwikkeling waarin gematigde oordelen over een kwestie, of ambivalentie en onverschilligheid over bepaalde zaken, steeds meer over gaan in het extremer worden van opvattingen en een vermindering van tussenposities, maar ook op het stilliger en minder flexibel worden van opvattingen (Almagro, 2022). Met de term ‘ideologische polarisatie’ wordt verwezen naar een ontwikkeling waarbij niet alleen tegenstellingen zich verbreden doordat opvattingen over kwesties meer uit elkaar gaan liggen, maar waarbij ook sprake is van ‘alignment’ van opvattingen: zij gaan meer met elkaar samenhangen en worden deel van overkoepelende ideologieën. Het kan ook gaan om een ontwikkeling waarbij het bestaan van meerdere ideologieën overgaat in een situatie waarin een bipolariteit van twee tegengestelde ideologieën ontstaat of meer gaat overheersen. Met (maatschappelijke verankering van) ‘politieke polarisatie’ wordt bedoeld op een ontwikkeling waarbij tegenstellingen in opvattingen samenvallen met bestaande sociale, economische en culturele verschillen. Bevolkingsgroepen kunnen zich meer gaan onderscheiden wat politieke opvattingen en kenmerken betreft, en dat kan ook ruimtelijk en organisatorisch worden teruggezien. Tussen politieke partijen kunnen tegenstellingen groter worden doordat kiezersgroepen zich anders uitsorteren. De term ‘affectieve polarisatie’ duidt op het gevoelsmatig sterker worden van tegenstellingen. Men verhoudt zich per definitie positiever tot mensen met dezelfde opvattingen, en komt moreel en emotioneel sterk afwijzend te staan tegenover mensen met een andere opvatting. Als sprake is van ‘feitenpolarisatie’⁴² betekent dat dat tegenstellingen zich uitbreiden van verschillen in opvattingen en waarden, naar verschillen in wat men voor waar en werkelijk houdt. Dit kan betrekking hebben op ‘fakenews’ en de tegenstelling die ontstaat tussen mensen die vertrouwen op ‘mainstream’ feiten en kennis en alternatieve feiten anderzijds. Vaker gaat het volgens Dekker (2022) echter om verschillen in ideeën over de relevantie van feiten, en hoe zaken als de economie, vooruitgang, of klimaatverandering gemeten en geïnterpreteerd moeten worden.

Hoewel bovenstaande manifestaties van polarisatie te onderscheiden zijn, is in de praktijk te zien dat vaak sprake is van een wisselwerking tussen de verschillende processen. In verschillende definities is dan ook een combinatie van bovenstaande processen terug te vinden. Zo wordt polarisatie door McCoy et al. (2018) omschreven als “a process whereby

⁴² In de literatuur wordt ook wel gesproken over ‘factual belief polarization’ (Rekker, 2022), ‘perceptual polarization’ (Brady et al., 2022) of ‘epistemologische polarisatie’ (Harteveld & Rekker, 2021).

the normal multiplicity of differences in a society increasingly align along a simple dimension and people increasingly perceive and describe politics and society in terms of ‘us’ versus ‘them’”(p.16). In die definitie komen elementen van ideologische polarisatie, affectieve polarisatie en (maatschappelijke verankering van) politieke polarisatie terug. In Wilson et al. (2020) wordt aandacht besteed aan hoe sprake kan zijn van een circulair proces of een vicieuze cirkel tussen verschillende soorten en manifestaties van polarisatie. Zo kan polarisatie op institutioneel niveau leiden tot een valse perceptie van in de samenleving bestaande polarisatie, maar dat wel weer op verschillende wijzen werkelijke polarisatie in de samenleving beïnvloeden of bewerkstelligen:

“Rising institutional polarization among political elites, partisan media and social media can produce false (illusory) polarization among the electorate. False polarization can in turn fuel affective polarization (especially opponent-party dislike), which may over time foster actual ideological polarization as people become more loyal to own party in the face of increasing animosity for opponents” (p. 224).

In de duiding van het begrip polarisatie wordt door Dekker verder een onderscheid aangebracht tussen ‘mass polarization’ en ‘elite polarization’. De eerste term verwijst naar polarisatie als maatschappelijk verschijnsel – (een collectief proces van) tegenstellingen onder het volk, door Will Tiemeijer (2022) ook wel beschreven als ‘pre-politieke realiteit’. Het is met name polarisatie als maatschappelijk verschijnsel waarop de hierboven beschreven soorten en manifestaties van polarisatie betrekking hebben. Deze processen (op het gebied van ‘mass polarization’) worden met name verklaard vanuit psychologisch perspectief en vanuit de rol die identiteitskwesies zouden spelen. Vanuit psychologisch perspectief benadrukt Tiemeijer (2022) dat mensen van nature al een voorkeur zouden hebben voor de eigen groep (de ‘ingroup’). Dat gaat samen met een afwijzing van andere groepen (‘outgroups’). Deze neiging zou goede evolutionaire redenen hebben. Om te overleven zijn mensen namelijk gebaat bij samenwerking. Zowel iedereen vertrouwen, als niemand vertrouwen, zijn echter geen kansrijke overlevingsstrategieën. Het denken in ‘wij’ en ‘zij’ zou helpen onderscheid te maken in wie wel en niet te vertrouwen is. In de definitie die door Brewer (2008) wordt gegeven van ‘ingroups’ komt dit vertrouwensaspect ook terug. ‘Ingroups’ worden door hem namelijk beschreven als “bounded communities of mutual trust and obligation, that delimit mutual interdependence and cooperation” (p.700). Het is uit talloze onderzoeken al gebleken dat mensen eerder geneigd zijn tot samenwerking over te

gaan en bijvoorbeeld schaarse en waardevolle goederen te verdelen als het leden van de eigen groep betreft. Ook zou men harder werken voor leden van de eigen groep en meer waarde hechten aan procedurele rechtvaardigheid en eerlijkheid (o.a. Brewer, 2008; Dovidio & Gaertner, 2010). Verder blijkt dat wanneer gevoelens van dreiging en onzekerheid toenemen, de natuurlijke neiging van de mens om te polariseren nog sterker wordt. Mensen zouden bijvoorbeeld sterker geneigd zijn de wereld waar te nemen en duiden in termen van simpele sociale tegenstellingen, en zich sneller identificeren met extreme groepen, in plaats van gematigde groepen (Hogg, 2021)⁴³. Recent onderzoek van Klackl et al. (2022) laat zien dat hier een ‘palliatief effect’ van uitgaat. Sterkere identificatie met de eigen groep én een groter maken van de tegenstander zouden namelijk een vorm van controle bieden in psychologische zin. Zij kunnen mentaal houvast en structuur bieden, en zo een tegenwicht aan ervaren gevoelens van machteloosheid, doordat zij in ieder geval de illusie van regie en greep op het leven geven. Om deze reden vat Tiemeijer (2022) polarisatie ook wel op als een vorm van ‘coping’ – een manier (opnieuw) vat te krijgen op het leven.

In de analyse van polarisatie door auteurs als Beugelsdijk (2021), Boutellier (2021) en Van Stekelenburg (2022), staan identiteitskwesies meer centraal. Volgens hen verscherpen tegenstellingen zich omdat ze niet slechts gaan over te wijzigen standpunten, maar over wie men is (hoe men zichzelf ziet of wil zien, of hoe men door anderen gezien wordt). Zo wordt door Beugelsdijk (2021) ingegaan op de verschillen in identiteitsbeleving tussen universalisten enerzijds, en traditionalisten of nationalisten anderzijds – een tegenstelling die in vergelijking met dertig jaar geleden veel meer een rol speelt. Door individualisering, secularisering en ontzuiling in de samenleving is, zo stelt hij, als het om identiteit gaat steeds meer de nadruk komen te liggen op het ‘ik’, en hoe dat ‘ik’ zelf kan bepalen hoe het leven in te richten. Als gevolg van die ontwikkeling is “een gemeenschapsvacuüm ontstaan, waarbij gezocht wordt naar nieuwe vormen van gemeenschappelijkheid” (p.9). Universalisten zouden zich minder vastgrijpen aan vaststaande identiteiten, en met name burgerlijke vrijheden begrijpen als dat wat hen met andere Nederlanders (en wereldburgers) bindt. Traditionalisten zouden ook hechten aan burgerlijke vrijheden, maar het antwoord op de vraag wat hen met anderen (bijvoorbeeld Nederlanders) bindt meer zoeken in lokale tradities en symbolen. In het publieke debat is het bizarre gevolg dat deze twee groepen als Black Lives Matter-

⁴³ Volgens Tiemeijer (2022) laat de geschiedenis ons inderdaad steeds weer zien hoe in tijden van maatschappelijke stress de spanningen tussen verschillende bevolkingsgroepen toenemen (p.160).

aanhangers tegenover Zwarte Piet-verdedigers tegen elkaar komen te staan, alsof er geen tussenweg mogelijk is:

“De combinatie van de reactie op de doorgeslagen individualisering en de zoektocht naar het nieuwe wij, de spanning tussen globalisten en nationalistes, en de spanning tussen universalisten en traditionalisten leidt tot een alsmaar bredere kloof in de cultuurstrijd. Het gevolg is dat het idee onder druk komt te staan dat mensen geworteld kunnen zijn in een lokale gemeenschap en tegelijkertijd een internationale oriëntatie kunnen hebben” (p.10).

Een kritische kanttekening die bij de verklaring van polarisatie vanuit de lens van identiteit kan worden gezet, is dat hoewel identiteitsbeleving zeker een rol lijkt te spelen, het de vraag is of deze ook als de bron van polarisatie kan worden begrepen. Zo vraagt Dekker (2022) zich af of het identitair vastleggen en verdedigen van voorkeuren en zienswijzen niet beter te begrijpen is als een gevolg of onderdeel van polarisatie.

De term ‘elite polarization’ verwijst specifiek naar polarisatie in de politiek, bijvoorbeeld tussen partijen. Polariseren komt daar aldus Dekker (2022) op een andere manier aan de orde, namelijk meer als een politieke strategie – een ‘communicatieve handeling’ die door individuen kan worden uitgevoerd (p.13). Hoewel in de Nederlandse maatschappij al lange tijd belangrijke levensbeschouwelijke en politieke verschillen bestaan, geven politieke partijen daar sinds eind negentiende eeuw ook uitdrukking aan, zo stellen Walter & Van Praag (2022). Waar het niet noodzakelijk is dat partijen die zich profileren ook de tegenstelling met andere partijen verscherpen, is te zien dat dat soms wel gebeurt. In dat geval is dat het gevolg van een doelbewuste strategische keuze, zo stellen zij, en kunnen politici daarmee bijdragen aan het versterken van tegenstellingen in de maatschappij (p.113). Twee manieren van profileren die kunnen bijdragen aan het vergroten van maatschappelijke tegenstellingen zijn verruwing en verharding van het taalgebruik door politici – ook wel aangeduid als ‘political incivility’ (Walter, 2021), en het sterk benadrukken van politiek-ideologische verschillen met andere partijen. Bij politieke verruwing kan het gaan om vormen van (non-verbale) onbeleefdheid waarbij sociale normen worden geschonden (Mutz, 2015). In meer beperkte zin is er sprake van politieke verruwing wanneer sprake is van democratie bedreigende discoursen, zoals wanneer mensen in hun persoonlijke vrijheid worden bedreigd of stereotyperingen van sociale groepen worden gemaakt (Papacharissi, 2004). Door Walter & Van Praag (2022) worden tevens persoonlijke aanvallen op de politieke tegenstander onder

politieke verzuivering geschaard. Ook negatieve campagnevoering (het aanvallen van de politieke tegenstander in plaats van het aanprijzen van de eigen partij of politicus, met het doel deze in de ogen van de kiezer electoraal minder aantrekkelijk te maken) valt daar volgens hen onder (p.116). Demonisering (het afschilderen van een persoon als verpersoonlijking van het kwaad) kan als uiterste vorm van politieke verzuivering worden gezien (Van Praag, 2005). Uit onderzoek van Walter & Van der Brug (2014) blijkt dat negatieve campagnevoering in Nederland door alle partijen op zijn tijd strategisch wordt ingezet, maar dat het vooral oppositiepartijen, kleine, nieuwe, populistische en ideologisch extreme partijen zijn die negatieve campagnevoering het meest gebruiken. Uit onderzoek van Marien et al. (2020) naar de kwaliteit van verkiezingsdebatten blijkt dat het vooral populistische partijen zijn die zich schuldig zouden maken aan politieke verzuivering.

Uit verschillende onderzoeken blijkt dat langdurige blootstelling van burgers aan een verzuiverd politiek debat een negatieve impact heeft op het vertrouwen van burgers in politici en het politieke systeem, en leidt tot een daling in politieke participatie (Van 't Riet & Van Stekelenburg, 2021; Skytte, 2021; Mutz & Reeves, 2005; Fridkin & Kenney, 2008). Volgens Mutz (2015) zou het er tevens voor zorgen dat burgers minder bereid zijn om beleid te accepteren dat zij inhoudelijk niet steunen. Daarmee doet de blootstelling van burgers aan een verzuiverd politiek debat ook afbreuk aan de legitimiteit van politici en het politieke proces. Tot slot stellen onderzoekers als Gervais (2021) en Coffey et al. (2015) dat wanneer ruwere omgangsvormen tussen leden van de (politieke) elite gangbaarder worden dit gedrag ook overslaat op burgers, aangezien politici een voorbeeldfunctie vervullen. Er valt dus te stellen dat verzuivering van het debat in ieder geval leidt tot affectieve polarisatie (een toename van negatieve gevoelens onder burgers over partijen, politici en medeburgers die niet dezelfde politieke standpunten delen) in de samenleving (Skytte, 2021; Huddy & Yair, 2021; Iyengar et al., 2019; Mutz, 2007). Partijpolitieke of ideologische polarisatie zou bijdragen aan het verscherpen van politieke tegenstellingen, maar zou niet meteen effect hebben op de mate van affectieve polarisatie in de samenleving en ook niet leiden tot een daling van het vertrouwen (Walter & Van Praag, 2022; Skytte, 2021).

4.3 Ontwikkelingen

Zowel van Oenen (2018) als Dekker (2022) bevestigen dat op basis van onderzoek (in Nederland) geen bewijs kan worden geleverd voor toenemende polarisatie als dominante trend. Groepsverschillen blijken niet groter te worden, tegenover gevallen van polarisatie staan gevallen van depolarisatie en anderen 'haten' vanwege hun andere opvattingen is in

de afgelopen vijftig jaar niet gangbaarder geworden. Ook de samenhang tussen opvattingen blijkt niet sterker te worden. Dat er geen (sterk) bewijs geleverd kan worden voor toenemende polarisatie in het algemeen, betekent echter niet dat er in de huidige tijd geen zorgwekkende polarisatie bestaat.

Hoewel in de samenleving bijvoorbeeld de samenhang tussen opvattingen niet per definitie sterker wordt, zijn er wel veranderingen in tweedelingen waar te nemen. Sinds 1981 blijkt de polarisatie rond traditionele kwesties zoals morele permissiviteit tussen hoger- en lager opgeleiden bijvoorbeeld te zijn afgenomen. Als het gaat om politiek (zelf)vertrouwen blijken hoger- en lager opgeleiden zich daarentegen verder van elkaar te verwijderen, en ook als het gaat om basisbehoeften is er door toenemende economische ongelijkheid sprake van toenemende polarisatie (Muis, Reeskens & Sieben, 2022). Verder zou de geografische polarisatie zijn toegenomen. Vooral inwoners van grote steden blijken zich meer te zijn gaan onderscheiden van bewoners van het platteland. Dat is met name terug te zien in de spreiding van electorale steun voor kosmopolitische partijen zoals de D66, GroenLinks en Volt tegenover populistisch radicaal rechtse partijen zoals de PVV, FvD en JA21 (Huijsmans, 2022). Waar het affectieve polarisatie betreft, blijken culturele thema's tegenwoordig meer affectieve polarisatie oproepen dan economische (Harteveld, 2022). Interessant is dat de bestaande tegenstellingen tegenwoordig vaker sterker met globaliserings-kwesties blijken samen te hangen. Zo blijkt de tegenstelling in politieke voorkeur tussen stad en platteland met name te draaien om kwesties die bijvoorbeeld de multiculturele samenleving of samenwerking met de Europese Unie betreffen, en ook tussen mensen met veel en weinig politiek zelfvertrouwen en hoger- en lager opgeleiden bestaat er polarisatie rondom globaliseringskwesties (Dekker, 2020; Bovens et al., 2014; De Voogd & Cuperus, 2021)⁴⁴. Deze kwesties hangen tevens samen met de grotere kloof die de afgelopen 25 jaar is ontstaan tussen politiek vertrouwende en politiek wantrouwende kiezers (Van der Meer, 2022). Dat de polarisatie op dit gebied ook gepolitiseerd is geraakt, is misschien wel de belangrijkste ontwikkeling van de afgelopen tijd te noemen. Dat nu immers polarisatie bestaat over de grondprincipes van de democratie zelf en over de legitimiteit van het systeem, is precies wat met de crisis van de liberale democratie in verband wordt gebracht (o.a. Müller, 2017).

Met betrekking tot polarisatie in de politiek blijkt in de afgelopen twee decennia geen bewijs te zijn voor een structureel dalend vertrouwen in de politiek. Ook hier geldt echter dat wel dat sprake is van veranderingen in samenhang tussen opvattingen (Dekker, 2022).

⁴⁴ Hoewel stedelijkheid minder onderscheidend blijft dan opleidingsniveau en er maar deels mee samenhangt, stelt Huijsmans (2022) dat de samenhang bijvoorbeeld door partijpolitieke profilering kan worden versterkt.

Met name de eerder genoemde politisering van vertrouwen en wantrouwen (de concentratie van vertrouwende en wantrouwende kiezers bij verschillende politieke partijen zoals D66 en GroenLinks aan de ene kant, en partijen als de PVV en FvD aan de andere kant) blijkt de laatste tijd een belangrijke ontwikkeling te zijn geweest. De polarisatie zou steeds meer gepaard zijn gegaan met een verschuiving van de verkiezingsstrijd op basis van verschillende ‘issues’ en ideologische verschillen, naar een strijd op basis van leiderschap en vermeende betrouwbaarheid van politici. Volgens van der Meer (2022) kan juist deze partijpolitieke polarisatie van het vertrouwen doorwerken in tegenstellingen die ontstaan over belangrijke maatschappelijke kwesties.

Door Lijphart (1968) wordt verder een verschil in politieke houding of strategie benoemd, in vergelijking met de tijd van de verzuiling. Waar ook toen sprake moest zijn van behoorlijke affectieve polarisatie in de samenleving, heerste in Den Haag de politieke spelregels van pragmatische verdraagzaamheid en zakelijke politiek. Op het niveau van de politieke elites werd de affectieve polarisatie dus bewust niet aangescherpt. Na de ontzuiling was ideologische polarisatie in de politiek echter steeds meer een instrument dat politieke partijen inzetten. Met name werd ontdekt dat het electoraal aantrekkelijk was de confrontatie te zoeken met partijen waarmee je geen gemeenschappelijke kiezers deelt. Hoewel politicologen als Lijphart zich zorgen maakten dat deze nieuwe polarisatiestrategie tot maatschappelijke onrust en onregeerbaarheid zou leiden, is daar aldus Walter & Van Praag (2022) geen empirisch bewijs voor gevonden, aangezien niet per sé groeiende tegenstellingen en onverdraagzaamheid in de samenleving over tijd waar te nemen zijn. Ook is, naast inhoudelijke polarisatie, tot slot volgens hen ook de verruwing van het debat als politieke strategie geen aantoonbare trend. Waar zij wel op wijzen is de grotere zichtbaarheid van de verruwing in de politiek door de huidige communicatietechnologieën (Mutz, 2015), en de onevenredig grote media-aandacht die gevallen van politieke verruwing krijgen (Walter & Vliegthart, 2010). Dat men polarisatie steeds erger vindt worden is wellicht dus vooral te wijten aan (de blootstelling aan) de media, die zoals eerder al benoemd is de affectieve polarisatie onder burgers kan bevorderen, en ertoe kan leiden dat vooral de zorgen onder burgers toenemen. Dat media dit effect heeft, heeft overigens niet alleen te maken met de keuzes die door mediaplatformen zelf worden gemaakt, maar ook met ons eigen gedrag⁴⁵, en

⁴⁵ Uit onderzoek blijkt dat het aannemelijk is dat mensen verre van rationeel zijn als het aankomt op het verzamelen en interpreteren van nieuws, en niet zozeer informatie zoeken om tot een genuanceerd oordeel te komen maar eerder om al bestaande oordelen te bevestigen Dit laatste zou bijvoorbeeld het geval zijn omdat het minder cognitieve energie kost (Hoes, 2022; Yeo et al., 2016; Tabor & Lodge, 2016; Iyengar et al., 2008).

de algoritmes die de nieuwe media beheersen⁴⁶.

Samengevat komen heden ten dage het gedrag van politieke elites (verruwing van het debat, de invloed van sociale media en het op een nieuwe manier samenvallen van politieke en sociale verschillen aan de orde als aanjagers van de huidige polarisatie. In navolging van omvangrijk onderzoek wordt vooral gewaarschuwd voor de spanning die zich voordoet tussen (vertrouwende) “zelfverzekerde kosmopolieten die zich door de politiek goed voelen bediend” en (wantrouwende) “kwetsbare nationalistinnen die onvoldoende erkenning van hun problemen ervaren”. Globalisering lijkt keer op keer de kwestie te zijn waar andere ‘issues’ zoals de coronapandemie en de stikstofcrisis zich mee verknopen, waardoor het polariserende effect wordt vergroot (Dekker, 2022, p.24).

⁴⁶ Door onder andere Dobber (2022) wordt gewezen op het feit dat algoritmes tegenwoordig bepalen wie welke informatie te zien krijgt. Dat mensen hierdoor steeds eenzijdiger dreigen te worden geïnformeerd over maatschappelijke en politieke kwesties kan zowel het publieke debat ondergraven als politieke polarisatie bevorderen.

5. Conclusie

“Ik vind het minstens zo belangrijk om kritisch te kijken naar de beeldvorming en illusies rond democratie. De geschiedenis van de democratie is geen lineaire weg omhoog naar steeds beter. De geschiedenis gaat veel meer over hooggespannen verwachtingen en het continue tekortschieten om daaraan te voldoen. Dat beseft mis ik nog weleens in het huidige debat over de crisis in de democratie. Het gaat er steeds maar over hoe de democratie door anderen te gronden wordt gericht, alsof er een perfect creatuur sneuvelt. Maar democratie is verre van perfect en is dat al helemaal nooit geweest. We moeten het meer hebben over waarin democratieën hebben gefaald dan waarin ze succesvol zijn geweest.”

- Erica Benner, uit De Groene Amsterdammer (‘Los van de idealistische opsmuk’, 26 juni 2024)

‘The chinese symbol for ‘crisis’ is both danger and oppoortunity.’

- John F. Kennedy, uit ‘Convocation of the United Negro College Fund’ (1959)

“De democratie die de vrijheid van de burgers dient heeft behoefte aan de verantwoordelijke medewerking van de burgers en dientengevolge aan gedecentraliseerde en dicht bij de burgers opererende politieke instellingen. Zij heeft behoefte aan mogelijkheden tot medewerking, omdat die de geest van de vrijheid bij de burgers levend houden, en zij heeft behoefte aan stabiliteit, omdat alleen daardoor de vrijwillige deelname van de burgers uitmondt in een vanzelfsprekende gewoonte.”

- Tocqueville in Michael Hereth, ‘Tocqueville’ (2011)

5.1 Populisme en polarisatie: legitiem of een bedreiging voor de democratie?

De relatie tussen populisme en de liberale democratie is complex en misschien wel het best te begrijpen als een spanningsveld waarin zowel democratische als anti-democratische elementen samenkomen. Het populisme kan enerzijds worden gezien als een correctieve kracht binnen de democratie, maar draagt tegelijkertijd ook eigenschappen in zich die in strijd zijn met de fundamentele principes van een liberale democratie.

Aan de democratische kant is het populisme op te vatten als een zuiverende beweging, die de democratie herinnert aan haar eigen fundamentele principes van volkssoevereiniteit en participatie. Het appelleert aan een breed gedragen gevoel van onvrede onder delen van de

bevolking die zich onvoldoende serieus genomen en gerepresenteerd voelen in de politiek. Door dit ongenoegen aan het licht te brengen en aan te kaarten, kan het populisme aanzetten tot mobilisatie, participatie en zelfs emancipatie van groepen in de samenleving die zich anders buitengesloten zouden blijven voelen van het politieke proces. Het populisme benadrukt dus de noodzaak van een democratie die werkelijk de wil van het volk weerspiegelt. Auteurs als Canovan (2002) betogen dat het populisme, vanwege de corrigerende functie ervan en omdat het probeert recht te doen aan het ideaal van volkssoevereiniteit, eigenlijk onmisbaar is voor een democratie. In de visie van Canovan is het populisme zelfs een verlossende beweging die de vertegenwoordigende democratie door middel van 'radicale vernieuwing' kan redden.⁴⁷

Tegelijkertijd heeft het populisme ook een duidelijke anti-democratische keerzijde. Terwijl het claimt de wil van het volk te vertegenwoordigen, reduceert het de begrippen 'volk' en 'volkswil' tot monolithische en homogene begrippen. Dit staat, aldus Müller (2017) sociologisch gezien in contrast met de samenstelling van het volk, en ook met het fundamentele democratische principe van pluralisme, waarin meerdere stemmen en belangen moeten worden gehoord en gerepresenteerd. Zoals in de Vries et al. (2011) wordt betoogd, kan de maatschappelijke onvrede, vervreemding en uitsluiting wat het populisme zegt te vertolken, immers enkel politiek worden beantwoord en opgelost. Daarmee is dat antwoord per definitie pluriform, ambigu en contradictoer. De afwijzing of ontkenning van pluraliteit ondermijnt tevens het democratische proces, dat juist draait om deliberatie (het afwegen van verschillenden en soms conflicterende belangen en ideeën). Daarnaast gaat het populisme gepaard met een afkeer van de elite en van het hele vertegenwoordigende systeem van de liberale democratie met al haar instituties. Zo bestaat er ook een afkeer van de checks en balances, die in een liberale democratie juist de vrijheid en principiële gelijkheid van burgers beschermen. Zo kan het populisme leiden tot een erosie van de rechtstaat, als fundamenteel

⁴⁷ De these van Canovan (2002) bestaat specifiek uit het idee dat het populisme garen spant uit de afruil tussen twee stijlen van politiek die in een democratie beide nodig zijn. Oakeshott (1996) noemt deze ook wel de verlossende 'politics of faith' (de onverschrokken politiek van het ethousiasme of het grootste ideologische project dat ernaar streeft de 'beste wereld' te verwezenlijken en waarbij alle middelen en wetten ondergeschikt worden gemaakt aan dat doctrinaire project) en de pragmatische 'politics of scepticism' (een realistische politiek zonder groots vooropgezet plan en zonder torenhoge verwachtingen in de daadkracht en mogelijkheden van politiek, die gekenmerkt wordt door een politiek stijl van terughoudendheid, voorzichtig staatsmanschap, formaliteit, nuchtere analyse en doortastend afwegend beleid). In Canovan worden deze twee contrasterende stijlen beschreven als de twee gezichten van de democratie, die beide geboden zijn. Het is de spanning tussen verlossing en pragmatiek die wordt begrepen als de voortdurende stimulans voor populistische mobilisatie (Canovan, 2002).

onderdeel van de liberale democratie.⁴⁸ Tot slot benoemt ook Rosanvallon (2019) in zijn bespreking over de relatie met de politisering van wantrouwen (die tot uiting komt in wat hij noemt de ‘tegendemocratie’) en het populisme, dat de tegendemocratie in principe naar aanleiding van het doel dat het dient op te vatten is als legitiem⁴⁹, maar het populisme bij uitstek als een ‘pathologische vorm van tegendemocratie kan worden opgevat omdat het een vorm van tegendeomcratie is die niet gericht is op het algemeen belang, maar op deelbelangen en op fragmentatie en afbraak van de vertegenwoordigende democratie⁵⁰.

Samenvattend biedt populisme een krachtige kritiek op de tekortkomingen van de liberale democratie, maar slaagt het er niet in om een duurzaam en inclusief democratisch alternatief te bieden. De spanning tussen de democratische en anti-democratische elementen van het populisme maakt het tot een ambivalente kracht binnen de moderne politiek, die zowel de potentie heeft om de democratie te versterken als te ondermijnen. Belangrijk is echter ook te benoemen dat niet alleen het populisme de kracht heeft de democratie te ondermijnen. Hoewel het antipluralisme bijvoorbeeld geassocieerd wordt met het populisme, wordt door verscheidene auteurs benadrukt dat het risico van antipluralisme niet specifiek is voor het populisme, maar bestaat in elk discours – inclusief het democratische (Thomassen, 2019; Kalyvas, 2019).⁵¹

⁴⁸ Zoals van Oenen (2018) benoemt bestaat onder populistten het gevoel dat de politiek tegen hen samenspant. Populisten, stelt van Oenen, hebben daarin in die zin gelijk dat het democratische systeem zich verzet tegen populistische toe-eigening. Zoals we hebben gezien is dergelijk wantrouwen en verzet tegen populistische vormen van democratie niet nieuw. We hebben immers gezien dat in het oude Griekenland al gematigde en gemengde vormen van bestuur werden ontwikkeld, met als doel te voorkomen dat democratieën zouden afglijden in een tirannie van de meerderheid, en perverse vormen zoals een demagogie of oligarchie (Giebels, 2987; Papadopoulos, 2002).

⁴⁹ “Als de vertegenwoordigende democratie legitiem is, dan is de tegendemocratie dat ook”, aldus Rosanvallon (2019), zij is er namelijk “niet op gericht de vertegenwoordigende democratie te verzwakken, maar beoogd juist de effecten ervan te verlengen en uit te breiden” (p.76).

⁵⁰ Het populisme wordt door Rosanvallon (2019) in andere woorden beschouwt als een pathologische vorm van tegendemocratie, omdat zij niet gericht is op een collectief voorstel. Ze komt voort uit een gebrekkig globaal begrip van de problemen die verbonden zijn met de inrichting van een gemeenschappelijke wereld, en is om die reden ‘onpolitiek’, want “er is geen politiek als de handelingen niet in eenzelfde verhaal kunnen worden geplaatst en niet op één publiek toneel kunnen worden opgevoerd” (p.87).

⁵¹ Kalyvas (2019) zegt daarover bijvoorbeeld het volgende: “The idea of a democracy in crisis constructs its own idealized periodization that exalts the pre-crisis period as a superior epoch, a golden age of democracy, a higher universal norm, and a legitimate order against which the populist present is measured with and indicted as abnormal, deficient, exceptional, and regressive. Populism becomes the name of an anomaly and a deviation; a temporary disease diverting from the norm, the political pathology that afflicts and disrupts an otherwise just constitutional order. Against this threat, the liberal interpellation of populism idealizes and embellishes the past, it re-codes it as a universal era of progress, prosperity, and peace, an era defined by human rights and cosmopolitan law, which has undeservedly come under attack by irresponsible, opportunistic, and dangerous populist leaders in an unholy alliance with ungrateful and greedy lower classes. As such, the idea that democracy is currently in a state of crisis exposes a nostalgic disposition that glorifies and romanticizes the times of post-democratic neoliberal hegemony (p.386). Het idealiseren van de democratie en het wijzen naar populistten als enige bedreiging daarvan (zonder te kijken naar waar de democratie zelf faalt) zou dan ook destructief werken,

Ook polarisatie is, net als populisme, een fenomeen dat zowel positieve als negatieve effecten kan hebben op de liberale democratie. We hebben gezien dat er verschillende manifestaties van polarisatie bestaan, waaronder partijpolitieke-, ideologische-, affectieve- en feitenpolarisatie. Deze vormen hebben elk een eigen dynamiek en impact op democratische processen.

Partijpolitieke en ideologische polarisatie (waarin politieke partijen duidelijke en soms tegengestelde standpunten innemen) kan voor een democratie gezond zijn. Het dwingt politieke partijen en hun aanhangers hun standpunten te verduidelijken en scherp te stellen, waardoor kiezers duidelijkere keuzes kunnen maken tijdens verkiezingen (Dekker, 2022). Op die manier kunnen deze vormen van polarisatie bijdragen aan de representativiteit van een democratie – ze zorgen ervoor dat uit een breed spectrum aan politieke ideeën en oplossingen te kiezen valt. Wanneer kiezers zich beter kunnen identificeren met partijen die hun opvattingen vertegenwoordigen, versterkt dat de legitimiteit van het politieke systeem. Bovendien kan een levendig debat tussen verschillende politieke stromingen en partijen de politieke betrokkenheid van burgers vergroten.

Overheersend zijn echter de zorgen en negatieve waardering van polarisatie. Een problematische vorm van polarisatie is polarisatie als ‘politieke strategie’, met name als sprake is van ‘political incivility’ – verruwing van het taalgebruik in het publieke debat. De inhoud en argumentatie verdwijnt naar de achtergrond, en er is meer sprake van persoonlijke aanvallen en emotionele retoriek. We hebben gezien dat blootstelling aan dergelijk gedrag van politici kan leiden tot een erosie van het vertrouwen in de politiek onder burgers. Het kan ook de affectieve polarisatie in de samenleving vergroten, terwijl daarvoor niet per definitie van werkelijk toenemende polarisatie sprake hoeft te zijn (o.a. Van ’t Riet & Van Stekelenburg, 2021; Skytte, 2021; Mutz & Reeves, 2005; Fridkin & Kenney, 2008; Huddy & Yair, 2021; Iyengar et al., 2019; Mutz, 2007; Gervais, 2021; Coffey et al., 2015). Wanneer polarisatie op verschillende onderwerpen (steeds meer) gaat samenhangen met bevolkingsgroepen en ideologieën kan dat ook problematisch zijn. Dit gebeurt bijvoorbeeld wanneer standpunten over politieke kwesties (zoals migratie of klimaatverandering) gaan samenhangen met identiteit, waardoor tegenstellingen niet alleen politiek maar ook sociaal-cultureel worden (Dekker, 2022). (Populistische) partijen kunnen daar strategisch op inspelen, door de samenleving te verdelen in ‘wij’ tegen ‘zij’ (Walter & Van Praag, 2022), wat spanningen kan

betogen onder andere auteurs als Rosanvallon (2019), maar ook Erica Brenner in haar nieuwe boek *Adventures in Democracy: The Turbulent World of People Power* (2024).

doen oplopen en het gezamenlijk oplossen van vraagstukken moeilijker kan maken (mensen hebben steeds meer al een beeld van de ander, en willen niet meer met elkaar in gesprek).

Polarisatie kan, samengevat, in principe een positieve werking hebben op een liberale democratie wanneer het issuepolarisatie of ideologische polarisatie betreft, doordat het bijdraagt aan een representatieve, pluralistische en levendige politieke arena waarin verschillende standpunten duidelijk worden gearticuleerd (Dekker, 2022). Echter kan polarisatie ook de democratie onder druk zetten. Ten eerste kan (elite-)polarisatie in de vorm van verruwing van het debat als problematisch worden beschouwd. Ook kan een vergrote samenhang tussen polarisatie op verschillende gebieden een bedreiging vormen – met name wanneer polarisatie rond verschillende kwesties gaat samenhangen met sociale en culturele tegenstellingen. Standpunten worden steeds onveranderlijker omdat zij meer gaan samenhangen met identiteit. De verschillende groepen die tegen elkaar komen te staan zien elkaar enkel nog als moreel subject, en niet meer als gelijke.

We hebben gezien dat bepaalde vormen van verruwing⁵² (in Nederland) door alle politiek partijen op zijn tijd strategisch worden ingezet, maar dat vooral populistische partijen zich in hun campagnevoering en in debatten het meest schuldig zouden maken aan politieke verruwing (Walter & Van der Brug, 2014; Marien et al., 2020). De populistische politieke strategie bestaat immers uit het versterken van wij/zij-tegenstellingen. Daarmee zet het populisme aan tot polarisatie in de politiek en in de samenleving. Dit element (de politieke strategie) van het populisme, vergroot op die manier het risico op erosie van democratische instituties. Aan de andere kant zie ik dat polarisatie ook kan worden versterkt door links-progressieven of gevestigde partijen die zich in de reactie op het populisme op zo'n manier opstellen dat aan onderliggende zorgen geen gehoor wordt gegeven en een groep kiezers uitgesloten blijft van het politieke proces, en de afkeer tegen gevestigde partijen alleen maar toe kan nemen⁵³. Op die manier kan de wisselwerking tussen populisme en polarisatie een vicieuze cirkel creëren die zowel democratische processen als de sociale cohesie ondermijnt (Russo, 2021).

⁵² - bijvoorbeeld in de zin van negatieve campagnevoering (Walter & Van der Brug, 2014)

⁵³ Zoals Kalyvas (2019) stelt: “The thesis of a democratic crisis has the paradoxical quality of exposing some old and deep contradictions of the liberal doctrines of politics. [...] while on the one hand liberals ritualistically denounce populism for its polemical uses of the friend/enemy distinction, its excessive partisanship and its simplistic antagonistic logic, on the other hand, they declare that populism is an existential enemy of the liberal democratic order that must be defeated and exorcised for normality to return. By so doing, they reproduce the very same binary antagonism they oppose” (p.385).

Het pluralistische en het deliberatieve element van de liberale democratie kunnen uiteindelijk aldus vanuit verschillende kanten worden bedreigd.

5.2 De kwetsbaarheden van de moderne liberale democratie

Zoals hierboven is behandeld is de relatie tussen populisme, polarisatie en de liberale democratie per definitie complex. Zowel populisme als polarisatie zijn op een bepaalde manier en in bepaalde mate bevorderend voor de democratie, maar kunnen deze anderzijds ook bedreigen en ondermijnen. Maar hoe wordt de liberale democratie in de huidige tijd precies door populistische tendensen en polarisatie ondermijnt? Welke aspecten van de liberale democratie vragen specifiek om aandacht of verbetering? Ten einde die vraag te beantwoorden, is wordt hier gekeken naar de ontwikkelingen die liberale democratieën van vandaag hebben gevormd of veranderd, en hoe deze ontwikkelingen in relatie staan tot de vermeende oorzaken van populisme en hedendaagse polarisatietrends. Er wordt duidelijk dat de inherente spanningen of dilemma's in liberale democratieën (bijvoorbeeld die rond het principe van volksovereïniteit, tussen het losse democratiebegrip en liberale democratiebegrip, tussen participatie en delegatie of vertegenwoordiging, en tussen vrijheid en gelijkheid) zich voordoen rond verschillende kwesties, die met elkaar overlappen.

Allereerst kan uit de literatuurstudie worden opgemaakt dat ontwikkelingen zoals de individualisering en ontzuiling er mede toe hebben geleid dat de verwachtingen van burgers omtrent de democratie zijn veranderd (Van Oenen, 2018). Burgers hebben meer dan ooit de behoefte hun individuele mening terug te zien in beleid, en houden er ook meer dan ooit per politieke kwestie een mening op na (Ercan & Gagnon, 2015). Het lijkt erop dat het vertegenwoordigende systeem zoals dat nu is georganiseerd niet (meer) tegemoet komt aan die veranderde behoeften (Van Oenen, 2018; Rosanvallon, 2019). Het politieke partijstelsel voldoet nauwelijks meer, omdat burgers zich minder gerepresenteerd voelen door politieke partijen. Daarin is geen ruimte 'issue by issue' hun eigen stem te laten horen met betrekking tot politieke kwesties. Het systeem waarin om de zoveel jaar tijdens verkiezingen kan worden gestemd op een vertegenwoordiger, volstaat niet meer om de legitimiteit te garanderen voor besluiten die uiteindelijk worden gemaakt. Door coalitievorming en compromis, herkennen burgers in uiteindelijk beleid tot slot niet veel meer van hun eigen ingebrachte stem. Om deze redenen stellen auteurs zoals Rosanvallon (2019) en de Kievid (2019) dat de crisis van de democratie gezocht moet worden in het vertegenwoordigende, en misschien wel vooral in het parlementaire aspect van de moderne liberale democratie.

Mijns inziens is dit echter niet het enige gebied waarin huidige liberale democratieën

tekort schieten waar het aankomt op de verwachtingen van burgers omtrent een democratie. Het probleem van de vertegenwoordiging lijkt namelijk te zijn verergerd nu als gevolg van (economische) globalisering de macht en het gezag is weggelekt van de centrale overheid of natiestaat, en steeds meer verspreid is geraakt – een ontwikkeling die door Wissenburg (2015) is aangeduid met de term ‘politieke pluralisering’⁵⁴. Auteurs als van Oenen (2018), Kalyvas (2019) en Mouffe (2018) benadrukken speciaal de rol van het neoliberalisme op het wegvloeien van de macht bij centrale overheden⁵⁵. De neoliberalistische retoriek zou er volgens Rosanvallon (2019) tevens voor hebben gezorgd dat overheden zich steeds meer als bedrijf zijn gaan zien, en de uitvoering van beleid steeds meer is uitbesteed aan uitvoerende instanties. Politieke pluralisering zou al met al hebben gezorgd voor een steeds groter gebrek aan politieke coördinatie en conflictregulering binnen de liberaal-democratische natiestaat (Wissenburg, 2015; Ercan & Gagnon, 2014), en een afname in de legitimiteit van de bestuurlijke macht. De politiek is dus in verschillende opzichten meer op afstand van haar maatschappelijke ankers komen te staan, en het is steeds minder duidelijk waar verantwoordelijkheden zijn gelegd (Rosanvallon, 2019).

Deze ontwikkelingen kunnen in verband worden gebracht met de opkomst van het populisme. Bij burgers bestaat er toenemende onvrede en frustratie, omdat het gevoel bestaat dat men op beleid geen invloed meer heeft, en er door een (wereld)elite besluiten worden gemaakt en doorgedrukt (bron). De groep die met name sceptisch is komen te staan tegenover de mainstream politiek, zou een groep burgers betreffen die zich mogelijk kwetsbaar voelt op sociaal-economisch, sociaal-cultureel en/of existentieel niveau, omdat ze de dynamiek van de moderne, globaliserende wereld niet kunnen bijbenen. Vooral een lager opleidingsniveau, maar ook een lagere sociaal-economische positie en het woonachtig zijn in niet-stedelijke gebieden worden in verband gebracht met het stemmen op een populistische partij (bron). De ongelijkheid en polarisatie die al bestaat tussen lager en hoger opgeleiden, stads- en plattelandsbewoners en verschillende sociaal-economische posities zijn door de globalisering en het neoliberalisme alleen maar verergerd. Waar deze groepen al minder goed vertegenwoordigd waren in de politiek (bron), ligt nu als gevolg van politieke pluralisering hun macht nog verder uit handen. Het is dan ook niet gek dat polarisatie tussen deze

⁵⁴ Als voorbeelden noemt Wissenburg (2015) dat macht en gezag steeds meer verspreid is tussen, of afhankelijk is geworden van, internationale verdragsorganisaties, regio's, publiek-private samenwerking en internationale samenwerkingsverbanden zoals de EU (p.195).

⁵⁵ Van Oenen (2018), bijvoorbeeld, stelt dat democratieën de representatie al praktisch voorbij zouden zijn, omdat de instituties en mechanismen waarop de democratie zich zou richten al grotendeels gekoloniseerd zijn door economische en financiële imperatieven, die bovendien zelf weer worden geregeerd door een mondiale logica die zich onttrekt aan beïnvloeding door nationale systemen van openbaarheid of democratie, en wellicht ook aan transnationale versies daarvan (p.63).

verschillende groepen steeds meer samenvalt met posities rondom globaliseringskwesties, en in navolging van omvangrijk onderzoek met name wordt gewaarschuwd voor deze spanning die zich voordoet tussen “zelfverzekerde kosmopolieten die zich door de politiek goed voelen bediend” en “kwetsbare nationalistten die onvoldoende erkenning van hun problemen ervaren” (Dekker, 2022p. 24).

De populistische kiezer grijpt naar aanleiding van de gevoelde onzekerheid terug op tradities, simpele retoriek⁵⁶ en een zich afzetten tegen de elite. Dat blijkt een menselijke reactie. Zowel de aantrekkingskracht van het populisme alsook de neiging tot polarisatie schijnen sterker te worden in tijden van onzekerheid en instabiliteit (Tiemeijer, 2022, Hogg, 2021)⁵⁷, en hebben te maken met de behoefte van mensen om grip en autonomie op het leven te ervaren. Polarisation en populisme bieden een illusie van ‘grip’, en kunnen worden begrepen als coping mechanismen, waar volgens Klackl et al. (2022) en Tiemeijer (2022) zelfs een ‘palliatief effect’ van uitgaat. Een realistische oplossing voor de toegenomen onzekerheid en complexiteit van de wereld wordt echter niet geboden door het populisme, en ook niet door de simpele afwijzing daarvan. Een constructieve oplossing zou mijns inziens eerder liggen in een alternatief in de vorm van systeemverandering, waarin zowel aandacht is voor de complexiteit en verbondenheid van de wereld, ruimte wordt gemaakt voor meerstemmigheid of pluraliteit, en tegelijkertijd burgers zich individueel meer erkend en gehoord kunnen voelen. Daarvoor moet op een ander niveau ook het morele gewicht van de fundamentele principes van de liberale democratie gevoeld en begrepen worden. In de volgende sectie zijn, gebaseerd op deze uitgangspunten, een aantal handelingsalternatieven uiteengezet. Zij behandelen welke middelen de moderne liberale democratie heeft om, in reactie op haar eigen tekortkomingen en middels haar eigen principes, zichzelf zo levend mogelijk te houden.

5.3 Handelingsalternatieven

Rosanvallon (2019) benoemt dat we de democratie ‘complexer’ moeten maken om haar te kunnen verwezenlijken. De huidige inrichting van liberale democratieën en de bestaande instituties komen niet (meer) voldoende tegemoet aan de verwachtingen van burgers, alsook de veranderingen die zich de afgelopen decennia globaal hebben voorgedaan. De uitdaging de moderne liberale democratie ligt erin naast meer aandacht voor individuele erkenning, ook

⁵⁶ - zowel normatieve als geografische begrenzing werken geruuststellend (Berezin, 2009)

⁵⁷ Dergelijke ervaringen van onzekerheid en instabiliteit worden vandaag de dag niet alleen gevoeld door toegenomen economische ongelijkheid, maar hebben in meer existentiële zin ook te maken met gevoelens van onveiligheid die worden voortkomen uit het gegeven dat conflicten in verschillende delen van de wereld, alsmede de klimaatproblematiek, in toegenomen mate een impact kunnen hebben op de vrede en stabiliteit in andere delen van de wereld.

opnieuw een gemeenschappelijke wereld te organiseren en daarin het algemeen belang centraal te stellen (Rosanvallon, 2019, p.110).

Dit uitgangspunt sluit aan bij pogingen die worden gedaan om ‘global goals’ met ‘lokale democratie’ te verbinden. Dit is onder andere voorgesteld door Jenny Walry (2002). In reactie op de vraag hoe globale en grensoverschrijdende problemen van deze tijd op een democratische manier kunnen worden opgelost, stelt zij dat nieuwe manieren gevonden moeten worden om het betrokkenheidsprincipe niet alleen op nationaal niveau, maar ook op internationaal, globaal en lokaal niveau beter te doen gelden. Haar stelling luidt dat de ideale structuur die het best het betrokkenheidsprincipe benadert, bestaat uit (een verdere ontwikkeling van) lagen van bestuur die in elkaar passen, omdat zij als een netwerk in elkaar verweven zijn: eisen op lokaal niveau hebben gevolgen op een hoger niveau en eisen op een hoger niveau zullen uitkomsten op een lager niveau mede vormgeven. Iedere kwestie zal best aangepakt moeten worden op het niveau waarop het zich voordoet, wil het betrokkenheidsprincipe (dus de democratie) het best gewaarborgd zijn. Een dergelijk systeem vraagt volgens Walry ten eerste om een werelddemocratie, waarin voor ieder grensoverschrijdend vraagstuk dat voldoende ernstig is een tijdelijk electoraat zich democratisch zal moeten kunnen uitspreken. Belangrijk is vooral ook dat kwesties aangepakt worden op het laagst mogelijke niveau dat nog voldoende relevant is voor de gestelde kwestie, zonder evenwel de prioriteit van het nationaal burgerschap en globale doeleinden te ontkennen. Wil het principe van betrokkenheid op al deze niveaus gelden, dan zullen de voorgestelde remedies aan alle betrokkenen moeten worden voorgelegd, en moeten alle bewoners (of vertegenwoordigers) er gelijk over kunnen meebeslissen⁵⁸. Van pogingen om global goals te verbinden met lokale democratie zijn in de praktijk, zo laten Laaf et al. (2023) zien, al goede voorbeelden.

Het idee dat voor de betrokkenheid van burgers het behulpzaam is voor het tot stand komen van beleid alle betrokkenen (of vertegenwoordigers daarvan) te betrekken, sluit aan bij het idee dat deliberatieve (ook wel interactieve) democratievormen als (deel)oplossing kunnen worden gezien voor de uitdagingen van hedendaagse liberale democratieën (Ercan & Gagnon, 2014; Gould, 2014; Rosanvallon, 2019). Inderdaad kan ook naar aanleiding van deze scriptie geconcludeerd worden dat deliberatieve democratievormen in veel aspecten een antwoord bieden op de kwetsbaarheden van moderne liberale democratieën. Het achterliggende idee van deliberatieve democratievormen, is dat de essentie van democratie niet ligt in stemmen of

⁵⁸ - zonder vetorecht of geprivilegieerde rechten van de meest machtige landen

vertegenwoordiging, maar in het debat dat plaats moet vinden tussen vrije en gelijke burgers, om zo beredeneerde en doordachte keuzes te maken (p.86)⁵⁹. Deliberatieve democratie omsluit dus besluitvorming door middel van argumenten, aangeboden door en aan deelnemers die zich inzetten voor de waarden van relationaliteit en opartijdigheid (Devos, 2020). In dat proces van besluitvorming zou de mogelijkheid moeten bestaan voor deelname van iedereen die door een beslissing geraakt wordt (Devos, 2020; Chaskin, Kare & Joseph, 2012). Dat wil, zo benadrukken Ercan & Gagnon (2014), niet zeggen dat een deliberatieve democraat niet geïnteresseerd zou zijn in wat de meerderheid denkt en stemt. Vanuit deliberatief perspectief zou met het meerderheidsbeginsel echter niet per definitie de claim van legitimiteit kunnen worden gemaakt, tenzij de beslissing van de meerderheid gepaard en vooraf is gegaan door deliberatie omtrent het vraagstuk in kwestie:

“Take, for example, referendums which are usually thought to have some sort of “natural” affinity with democracy in its most direct form. However, when seen from a deliberative perspective, there are good reasons to be cautious about the democratizing potential of referendums. They tend to drive out the deliberative element in policy making, reduce the complex issues to “yes or no” questions easily and thus serve to justify the “tyranny of the majority.” They privilege the weight of numbers underpinned by an aggregative logic, rather than the weight of arguments as suggested by deliberative logic and thinking” (Ercan & Gagnon, 2014, p.6).

Niet alleen zouden deliberatieve democratievormen een antwoord kunnen bieden op de vertegenwoordigende tekortkomingen van moderne liberale democratieën, en de spanning tussen de toegenomen behoefte van burgers om individueel gehoord te worden en anderzijds gezamenlijk invulling te geven aan het algemeen belang – zij zouden ook andere vermeende oorzaken van hedendaags populisme alsook het probleem van radicalisering en polarisatie op kunnen vangen. Zo kan de ervaren ongelijkheid (in vertegenwoordiging van belangen) tussen lager- en hogeropgeleiden, verschillende sociaal-economische posities en inwoners van stedelijke- en niet-stedelijke gebieden kunnen worden opgevangen. Doordat beleidsvorming

⁵⁹ [...] In de kern van het begrip deliberatieve democratie staat de notie deliberation: dat is het proces waarin leden van een gemeenschap deelnemen aan publieke discussies en kritisch onderzoek van de algemene en bindende beleidspolitiek. Dat proces van deliberatie moet niet gezien worden als een klassieke politieke onderhandeling, ook niet als contractuele markttransactie, maar als een procedure die gebaseerd is op de inzet voor het algemeen belang. Het primaire doel is niet het nastreven van eigenbelang, maar het gebruik van de openbare rede om een beleid te vinden dat, in de mate van het mogelijke, tegemoetkomt aan alle zorgen van alle burgers (Devos, 2020).

en inspraak per vraagstuk (dus ‘issue per issue’) geschiedt, kunnen deliberatieve democratievormen tevens het risico verlagen op dat issuepolarisatie omtrent verschillende vraagstukken gaat samenhangen met ideologie, en met sociale en culturele groepen en identiteit. Deliberatieve democratievormen bieden daarmee tevens een alternatief die het partijensysteem en de concurrentie daartussen overstijgt. Al met al kan er tegelijkertijd meer mee tegemoet worden gekomen aan de principes van volkssoevereiniteit, participatie, vertegenwoordiging en pluraliteit. Rosanvallon (2019) noemt aansluitend dat een dergelijke democratie van permanente interactie tussen macht en samenleving, een antwoord biedt op de groeiende vraag van burgers naar democratische kwaliteit – de manier waarop een regering zich gedraagt, door rekenschap af te leggen, verklaringen te geven, maar ook betrokkenen (verenigingen) en middengroepen te raadplegen (p.156).

De hierboven genoemde voorstellen kunnen worden beschouwd als manieren om moderne liberale democratieën volgens de eigen principes verder te democratiseren. Bij een dergelijke ontwikkeling zal in andere woorden sprake zijn van een humanisering van het politieke systeem. Zoals Suárez-Müller in zijn tekst *The process of humanisation* (2016) benoemt, vindt humanisering van de samenleving plaats wanneer haar organisaties de mogelijkheid voor individuen vergroten om dimensies van waardigheid te ontwikkelen, die een articulatie vinden in dialogische praktijken. Impliciet liggen in dialogische praktijken normatieve idealen besloten zoals gelijkheid, vrijheid, openheid, vrede (in de zin van een afzwering van geweld), tolerantie, respect, solidariteit, samenwerking, behulpzaamheid en wederkerigheid (p.4) – idealen die ook impliciet terugkomen in de voorgestelde handelingsalternatieven.

Waar met de handelingsalternatieven een herstructurering van het democratische systeem voor wordt gesteld dat top-down zal moeten worden georganiseerd en uitgevoerd, kan met Suárez-Müller (2016) worden gesteld dat een proces van humanisering ook een verandering van cultuur veronderstelt. Cultuur wordt door Suárez-Müller (2016) gedefinieerd als “the whole set of ideas that transform our mentality” (p.2). Deze ideeën zijn, aldus hem, gebaseerd op reflectieve processen, die onder andere geuit worden via de kunsten, religie en de filosofie⁶⁰. Aan dergelijke reflectieve processen, die samenlevingen geleidelijk transformeren en bij kunnen dragen aan de humanisering ervan (Suárez-Müller, 2016), kan bottom-up tegemoet worden gekomen door bijvoorbeeld in het onderwijs leerlingen te oefenen in het voeren van dialoog.

⁶⁰ Het is het geheel van verweven sociale en culturele processen dat heeft geleid tot de erkenning van het bestaan van de menselijke waardigheid, dat als een van de belangrijkste ontwikkelingslijnen van het proces van de humanisering van samenlevingen kan worden opgevat (Suárez-Müller, 2016, p.2).

Tot slot wordt door Suárez-Müller (2016) benadrukt dat democratisering slechts als één lijn van humanisering kan worden beschouwd. Sociaal-culturele processen die de mensheid hebben geholpen bij de ontwikkeling van samenlevingen waarin de mensenrechten (en tegenwoordig ook steeds meer de rechten van andere levende wezens, landschappen en het milieu) worden gerespecteerd, vormen belangrijke stappen in de historische ontwikkeling van humanisering over tijd. Waar humanisering kan worden begrepen als een ontwikkeling in de richting van open samenlevingen – waarin bijvoorbeeld vrije en open communicatie wordt bevorderd en democratisering op politiek niveau de realisatie van een systeem van algemene deelname aan de macht inhoudt, kunnen in lijn van humanisering open samenlevingen ook als gesloten worden beschouwd als het aankomt op het beschermen van de rechten van individuen (p.5). Humanisering impliceert dus in die zin teven een duidelijke afbakening van de grenzen voor rechtmatig handelen. Waar in liberale democratieën al wordt getracht verschillende rechten en vrijheden van individuen middels constituties te beschermen, kunnen afbakeningen die helpen de grenzen van rechtmatig handelen te beschermen op het gebied van onder andere de technologie en economie verder worden ontwikkeld. Zowel nieuwe media als de toegenomen verstrengeling van het kapitalisme met liberale democratieën vormen, zoals in deze scriptie aan bod is gekomen, beide op een eigen manier een uitdaging voor moderne liberale democratieën. Zoals Suárez-Müller (2016) stelt:

“[...] if we want to encourage humanisation on state level (from government to municipalities) we should develop different and new democratic structures rather than thinking that we have politically arrived at the end of history. Institutionalising democratic structures is a way to unfold the dialogical principle of equality. [...] If this is done, a dialogical attitude becomes the norm for more and more of our different relations. [...] If we want to encourage humanisation on the level of knowledge we should develop broad ways of educational formation, including moral and easthetic formation. If we want to encourage humanisation of the domain of the economy we should progressively abandon our system of competition in favour of a system based on cooperation.” (p.9).

Wat de nieuwe media betreft kan mogelijk worden nagedacht over grenzen van rechtmatig handelen, bijvoorbeeld waar het de verspreiding van desinformatie aangaat.

5.4 Discussie

Hoewel met deze scriptie is getracht de hedendaagse kwetsbaarheden van moderne liberale democratieën te onderzoeken, en op basis van die kwetsbaarheden is meegedacht in de richting van handelingsalternatieven die zouden kunnen worden ingezet om moderne liberale democratieën middels de eigen principes zo levend mogelijk te houden, is verder en gespecialiseerder onderzoek nodig ten einde te onderzoeken hoe een verdere democratisering en humanisering op lokale, nationale, internationale en globale schaal in de praktijk kan worden gerealiseerd als lagen van besturen die in elkaar grijpen en zonder dat daarbij de snelheid en daadkracht van besluitvorming (nog meer) in het geding komt. Verder is in deze scriptie voornamelijk gefocust op tekortkomingen van de democratische staatsinrichting en structuren zelf. Daarmee is minder aandacht geweest voor diepgaand inhoudelijk onderzoek naar de rol van het neoliberalisme en nieuwe media, en welke constructieve oplossingen er bestaan in antwoord op de bedreigingen die daarvan uitgaan. Beide deelgebieden worden echter genoemd in relatie tot vermeende oorzaken van hedendaags populisme, en nieuwe media onder andere ook als aanjager van (affectieve) polarisatie. Ook op dit gebied is meer specifiek onderzoek geboden.

6. Literatuur

- Abts, K. (2004). Het populistisch appel: voorbij de populaire communicatiestijl en ordinaire democratiekritiek. *Tijdschrift voor sociologie*, 25(4).
- Akkerman, T. (2003). Radicaal, en respectabel populisme. *De Academische Boekengids*, 37, 10-11.
- Almagro, M. (2023). Political polarization: Radicalism and immune beliefs. *Philosophy & Social Criticism*, 49(3), 309-331.
- Almond, G., & Verba, S. (1963). *The civic culture: political attitudes and democracy in five countries*. Princeton: Princeton University Press.
- Aristoteles. (2011). *Politica*. Groningen: Historische Uitgeverij.
- Arzheimer, K. (2008). Protest, neo-liberalism or anti-immigrant sentiment: What motivates the voters of the extreme right in Western Europe?. *Zeitschrift für vergleichende Politikwissenschaft*, 2, 173-197.
- Bartels, L. (2017). *The “wave” of right-wing populist sentiment is a myth*. Washington Post. Geraadpleegd op 14 augustus 2024, van <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/06/21/the-waveof-right-wing-populist-sentiment-is-a-myth>
- Beck, U. (2013). Leven in de mondiale risicosamenleving. Over ironie, quasireligie en een nieuwe wereldorde. In: Hoogland, J. & Steden, R. van (Red.), *In vertrouwen leven*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 24-37.
- Berezin, M. (2009). *Illiberal Politics in Neoliberal Times. Culture, Security and Populism*. Cambridge: Cambridge U.P.
- Berman, S. (2021). The causes of populism in the west. *Annual Review of Political Science*, 24(1), 71-88.
- Beugelsdijk, S. (2021). *De verdeelde Nederlanden. Hoe een perfecte storm een klein land dreigt te splijten (en wat we daaraan kunnen doen)*. Amsterdam: Balans.
- Boutellier, H. (2016). Actuele bestaansonzekerheid. In P. van Lieshout (Red.), *Sociale (on)zekerheid. De voorziene toekomst (p. 29-42)*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Boutellier, H. (2021). *Het nieuwe Westen. De identitaire strijd om de sociale verbeelding*. Amsterdam: Van Genneep.
- Bovens, M. & A. Wille (2011). *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Bovens, M., Dekker, P., & Tiemeijer, W. L. (Red.) (2014). *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Brady, D. W., Ferejohn, J. A., & Parker, B. (2022). Cognitive political economy: A growing partisan divide in economic perceptions. *American Politics Research*, 50(1), 3-16.
- Brewer, M. B. (2008). The social psychology of intergroup relations: social categorization, ingroup bias, and outgroup prejudice. In A. W. Kruglanski & E. Tory Higgins (Red.), *Social psychology. Handbook of basic principles (2e editie)*. New York: Guilford Press.
- Capoccia, G. 2007. *Defending Democracy: Reactions to Extremism in Interwar Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Canovan, M. (2002), Taking politics to the people: populism as the ideology of democracy, pp. 25-44 in Mény, Y. & Y. Surel (Red.), *Democracies and the populist challenge*. New York: Palgrave.
- Chaskin, R., Khare, A., & Joseph, M. (2012). Participation, deliberation, and decision making: The dynamics of inclusion and exclusion in mixed-income developments. *Urban Affairs Review*, 48(6), 863-906.
- Cliteur, P. B. (2002). Grondslagen van de democratische rechtsstaat. In E. Brugmans. *Cultuurfilosofie. Katholieke, reformatorische, humanistische, islamitische en joodse reflecties over onze cultuur*. (pp. 605-635). Maastricht: Damon.
- Coffey, D. J., Kohler, M. & Granger, D. M. (2015). Sparking debate: Campaigns, social media and political incivility. In V. Farrar-Myers & J. Vaughn (Red.), *Controlling the message: New media in American political campaigns (245-269)*. New York: NYU Press.
- Crozier, M. J., Huntington, S. P., & Watanuki, J. (1975). *The crisis of democracy: Report on the governability of democracies to the trilateral commission*. New York: New York University Press.

- Dancygier, R. M. (2010). *Immigration and conflict in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dekker, P. (2020). Globaliserings-sceptis en maatschappelijk onbehagen. In P. Dekker (Red.), *Dealen met de grote wereld. Globalisering in de publieke opinie en op het werk* (81-106). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. (2022). Polarisatie in soorten en maten. In P. Dekker (Red.), *Politieke polarisatie in Nederland* (p. 11-23). Utrecht: Het wereldvenster (Skanderberg Books).
- Dekker, P., & Den Ridder, J. (2016). *Gedeelde waarden en een weerbare democratie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dennison, J., & Geddes, A. (2019). A rising tide? The salience of immigration and the rise of anti-immigration political parties in Western Europe. *The political quarterly*, 90(1), 107-116.
- Devos, C. (2020). *Democratie: de macht van de massa?* Gent: Academia Press.
- Diamant, J., & Starr, K. J. (2018). *Western Europeans vary in their nationalist, anti-immigrant and anti-religious minority attitudes*. Pew Research Center. Geraadpleegd op 14 augustus 2024, van https://www.pewresearch.org/short-reads/2018/06/19/western-europeans-vary-in-their-nationalist-anti-immigrant-and-anti-religious-minority-attitudes/?utm_source=Pew+Research+Center&utm_campaign=be1a9b7135-Global_2018_07_02&utm_medium=email&utm_term=0_3e953b9b70-be1a9b7135-400431161
- Dierickx, G. (2001). *De logica van de politiek*. Antwerpen: Garant Uitgevers.
- Dobber, T. (2022). Onder de motorkap: hoe algoritmes optimaliseren voor onderlinge verschillen. In P. Dekker (Red.), *Politieke polarisatie in Nederland* (p. 134-144). Utrecht: Het wereldvenster (Skanderberg Books).
- Dovidio, J. F., & Gaertner, S. L. (2010). Intergroup bias. In S. T. Fiske, D. T. Gilbert, & G. Lindzey (Red.), *Handbook of social psychology* (1084-1121). Hoboken: John Wiley and Sons.
- Elchardus, M. (1999). Democratie zonder politiek?. *Samenleving en politiek* (6), 30-43.

- Ercan, S. A., & Gagnon, J. P. (2014). The crisis of democracy: Which crisis? Which democracy? *Democratic Theory*, 1(2), 1-10.
- Eurofound (2024). *Developments in income inequality and the middle class in the EU*. Luxemburg: Bureau voor publicaties van de Europese Unie.
- Freedom House. (2019). *Freedom in the World 2019: Democracy in Retreat*. Freedom House. Geraadpleegd op 6 juni 2024, van <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2019/democracy-retreat>
- Fridkin, K. L., & Kenney, P. J. (2008). The dimensions of negative campaign messages. *American Politics Research*, 36(5), 694-723.
- Funke, M., Schularick, M., & Trebesch, C. (2016). Going to extremes: Politics after financial crises, 1870–2014. *European Economic Review*, 88, 227-260.
- Gervais, B. T. (2021). The electoral implications of uncivil and intolerant rhetoric in American politics. *Research & Politics*, 8(2), 20531680211050778.
- Giebels, L. J. (1987). *Ontwikkeling van het democratisch denken: democratie: participatie en delegatie*. Amsterdam: Bres.
- Gonzalez-Barrera, A., & Connor, P. (2019). Around the World, More Say Immigrants Are a Strength Than a Burden. Pew Research Center. Geraadpleegd op 14 augustus 2024, van <https://www.pewresearch.org/global/2019/03/14/around-the-world-more-say-immigrants-are-a-strength-than-a-burden/>
- Goossens, J., de Poorter, J., van der Schyff, G., Geldof, T., & van Oirsouw, C. (2022). Rechtsvorming in een hypercomplexe samenleving in het licht van evoluties in de horizontale, verticale, stedelijke en publiek-private dimensies. In J. Goossens, J. de Poorter, G. van der Schyff, T. Geldof, & C. van Oirsouw (Red.), *Rechtsvorming in een hypercomplexe samenleving: Bundel naar aanleiding van de Staatsrechtconferentie 2022* (p. 7-22). Oisterwijk: Wolf Legal Publishers.
- Gould, C. (2014). *Interactive democracy: The social roots of global justice*. Cambridge: Cambridge University Press
- Habermas, J. (1975). *Legitimation crisis*. Londen: Heinemann Educational Books Ltd.

- Harteveld, E. (2022). Gevoelige snaren: affectieve polarisatie in Nederland. In P. Dekker (Red.), *Politieke polarisatie in Nederland* (p. 86-98). Utrecht: Het wereldvenster (Skanderberg Books).
- Harteveld, E., & Rekker, R. (2021). Polarisation in the Netherlands. In T. Sipma, M. Lubbers, T. van der Meer, N. Spierings & K. Jacobs (Red.), *Versplinterde vertegenwoordiging. Nationaal kiezersonderzoek 2021* (112-124). Stichting KiezersOnderzoek Nederland (SKON).
- Hendriks, F. (2006). *Vitale democratie: theorie van democratie in actie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hoes, E. (2022). De media & politieke polarisatie: de rol van ons gedrag. In P. Dekker (Red.), *Politieke polarisatie in Nederland* (p. 125-132). Utrecht: Het wereldvenster (Skanderberg Books).
- Hogg, M. A. (2021). Uncertain self in a changing world: A foundation for radicalisation, populism, and autocratic leadership. *European Review of Social Psychology*, 32(2), 235-268.
- Hopkins, D. J., & Washington, S. (2020). The rise of Trump, the fall of prejudice? Tracking white Americans' racial attitudes via a panel survey, 2008–2018. *Public opinion quarterly*, 84(1), 119-140.
- Houwer, R. (2011). Learning freedom: The pedagogical potential of crisis. *Journal for Activist Science and Technology Education*, 3(1).
- Huddy, L., & Yair, O. (2021). Reducing affective polarization. Warm group relations or policy compromise? *Political Psychology*, 42(2), 291-309.
- Huijsmans, T. (2022). Geografische polarisatie in Nederland: srtekelijkheid als de nieuwe politieke scheidslijn? In P. Dekker (Red.), *Politieke polarisatie in Nederland* (p. 54-68). Utrecht: Het wereldvenster (Skanderberg Books).
- Ivarsflaten, E. (2008). What unites right-wing populists in Western Europe? Re-examining grievance mobilization models in seven successful cases. *Comparative Political Studies*, 41(1), 3-23.

- Iyengar, S., Leikes, Y., Levendusky, M., Malhotra, N., & Westwood, S. J. (2019). The origins and consequences of affective polarization in the United States. *Annual review of political science*, 22(1), 129-146.
- Jäger, A. (2024). *Hyperpolitiek: Extreme politisering zonder politieke gevolgen*. Amsterdam: Athenaeum.
- Kaltwasser, C. R., & Mudde, C. (2017). *Populisme*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kalyvas, A. (2019). Whose crisis? Which democracy? Notes on the current political conjuncture. *Constellations*, 26(3), 384-390.
- Kievid, J. de (2019). *Democratie. Ideaal en weerbarstige werkelijkheid*. Den Haag: Prodemos.
- Kranendonk, M., Mulder, L., Thijs, P., Wanders, F., ten Dam, G., van der Meer, T., & van de Werfhorst, H. (2019). *De ontwikkeling van democratische kernwaarden*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Laaf, C. de, Speel, F., Colenbrander, L., & Ploeg, R. (2023). *Global goals verbinden met lokale democratie*. Den Haag: Vereniging van Nederlandse Gemeenten.
- Lefort, C. (2016). *Wat is politiek?* Amsterdam: Boom Uitgevers.
- Levitsky, S., & Way, L. (2015). The myth of democratic recession. In L. Diamond & L. Morlino (Red.) *Democracy in decline?* (pp. 58-76). Baltimore: John Hopkins University Press.
- Lijphart, A. (1968). *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam: De Bussy.
- Lucardie, A. (1989). Individualisering, beambtendom en populisme: politieke partijen in de greep van het postmodernisme. In R. Koole (Red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1988* (p. 172-197). Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.
- Lührmann, A., & Lindberg, S. I. (2019). A third wave of autocratization is here: what is new about it?. *Democratization*, 26(7), 1095-1113.

- Marien, S., Goovaerts, I., & Elstub, S. (2020). Deliberative qualities in televised election debates: the influence of the electoral system and populism. *West European Politics*, 43, 1262-1284.
- McCoy, J., Rahman, T. & Somer, M. (2018). Polarization and the global crisis of democracy: Common patterns, dynamics and pernicious consequences for democratic policies. *American Behavioral Scientist*, 62(1), 16-42.
- Mechkova, V., Lührmann, A. & Lindberg, S.I. (2017). How Much Democratic Backsliding? *Journal of Democracy*, 28(4), 162-169.
- Meer, T. van der (2017). *Niet de kiezer is gek*. Amsterdam: Spectrum.
- Meer, T. van der (2022). Wanneer politiek wantrouwen politiek wordt. In P. Dekker (Red.), *Politieke polarisatie in Nederland* (p. 101-110). Utrecht: Het wereldvenster (Skanderberg Books).
- Michels, R. (2018). *Zur Soziologie des Parteiwesens in der Modernen Demokratie: Untersuchungen Über die Oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens*. Forgotten Books.
- Miltenburg, E., Geurkink, B., Herweijer, L., & Ridder, J. D. (2023). *Burgerperspectieven 2023 I 3*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Moffitt, B. (2015). How to perform crisis: A model for understanding the key role of crisis in contemporary populism. *Government and Opposition*, 50(2), 189-217.
- Mouffe, C. (2018). *For a left populism*. Londen & New York: Verso.
- Mudde, C. (2007). *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Muis, Q., Reeskens, T., & Sieben, I. (2022). Verschillend van elkaar, eensgezind onder elkaar? Opleidingspolarisatie in sociale en politieke opvattingen. In P. Dekker (Red.), *Politieke polarisatie in Nederland* (p. 40-51). Utrecht: Het wereldvenster (Skanderberg Books).
- Müller, J. W. (2017). *Wat is populisme?*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Mutz, D. C. (2007). Effects of 'in-your-face' television discourse on perceptions of a legitimate opposition. *American Political Science Review*, 101(4), 621-635.

- Mutz, D. C. (2015). *In-your-face-politics. The consequences of uncivil media*. Princeton: Princeton University Press.
- Mutz, D., & Reeves, B. (2005). The new videomalaise: Effects of televised incivility on political trust. *American Political Science Review*, 99(1), 1-15.
- Oakeshott, M. (1996). *The politics of faith and the politics of scepticism*. New Haven: Yale University Press.
- Oenen, G. van (2018). *Overspannen democratie: Hoge verwachtingen, paradoxale gevolgen*. Amsterdam: Boom Uitgevers.
- Outten, H. R., Schmitt, M. T., Miller, D. A., & Garcia, A. L. (2012). Feeling threatened about the future: Whites' emotional reactions to anticipated ethnic demographic changes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38(1), 14-25.
- Papacharissi, Z. (2004). Democracy online: civility, politeness and the democratic potential of online political discussion groups. *New Media & Society*, 6(2), 259-283.
- Papadopoulos, Y. (2000). *National Populism in Western Europe: An Ambivalent Phenomenon*. Lausanne: Université de Lausanne.
- Papadopoulos, Y. (2002). Populism, the Democratic Question, and Contemporary Governance. In Y. Mény & Y. Surel (Red.), *Democracies and the Populist Challenge* (p.45-61). Londen: Palgrave Macmillan UK.
- Piketty T. (2017). *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge: Harvard University Press.
- Pfeijffer, I. L. (2023). *Alkibiades*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Praag, P. van (2005). De veranderende Nederlandse campagnecultuur. In K. Brants & P. van Praag (Red.), *Politiek en media in verwarring. De verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002* (21-43). Amsterdam: Het Spinhuis.
- Rawls, J. (1971). *A theory of justice*. Cambridge: Harvard University Press.
- Rekker, R. (2022). Political polarization over factual beliefs. In J. Strömbäck, A. Wikforss, K. Glüer, T. Lindholm & H. Ocarsson (Red.), *Knowledge resistance in high-choice information environments* (222-235). New York: Routledge.
- Rhoden, T. F. (2015). The liberal in liberal democracy. *Democratization*, 22(3), 560-578.

- Riet, J. van 't, & Stekelenburg, A. van (2022). The effects of political incivility on political trust and political participation: A meta-analysis of experimental research. *Human Communication Research*, 48(2), 203-229.
- Rosanvallon, P. (2019). *De democratie denken: Werk in uitvoering*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt.
- Runciman, D. (2013). The Crisis of British Democracy. Back to the '70s or Stuck in the Present? *Juncture* 20(3), 169–177.
- Russo, J. (2021). Polarisation, Radicalisation, and Populism: Definitions and Hypotheses. *Politikon: The IAPSS Journal of Political Science*, 48, 7-25.
- Sabine, G. H., & Thorson, T. L. (1973). *A history of political theory*. Boston: Cengage Learning.
- Sartori, G. (1962). *Democratic theory*. Detroit: Wayne State University Press.
- Saward, M. (1998). *The Terms of Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Schmitter, P. C. (2015). Crisis and transition, but not decline. In L. Diamond & L. Morlino (Red.) *Democracy in decline?* (pp. 39-57). Baltimore: John Hopkins University Press.
- Schouten, L., & Custers, G. (2022). Waarom hoger opgeleiden zich tegen het politieke systeem keren: Een onderzoek naar de motieven van hoger opgeleiden om te stemmen op populistisch radicaal rechtse partijen. *Mens & Maatschappij*, 97(2), 182-212.
- Sen, A. (2017). Democracy as a universal value. *Applied ethics* (pp. 107-117). Londen: Routledge.
- Sides, J., Tesler, M., & Vavreck, L. (2019). *Identity crisis: The 2016 presidential campaign and the battle for the meaning of America*. Princeton: Princeton University Press.
- Skytte, R. (2021). Dimensions of elite partisan polarization: Disentangling the effects of incivility and issue polarization. *British Journal of Political Science*, 51, 1457-1475.
- Smith, T. (1995). *America's Mission: The United States and the Worldwide Struggle for Democracy in the Twentieth Century*. Princeton: Princeton University Press.
- Sonsbeek, J. M. van, Bos, F., & Verkade, E. (2023). *De Nederlandse economie in historisch perspectief*. Den Haag: Centraal Planbureau.

- Steden, R. van (2013). Een doorbreking van orde. De betekenis van vertrouwen en geloof voor veiligheid. *Religie & Samenleving*, 8(3), 389-410.
- Stekelenburg, J. van (2022). Polarisatie: van wrijving tot glans? In F. van den Heuvel & R. Tinnevelt (Red.), *Polarisatie & perspectief. Laveren tussen lastige vraagstukken en lange tenen* (p. 17-37). Utrecht: Eburon.
- Storig, H. J. (2010). *Geschiedenis van de filosofie*. Amsterdam: Spectrum.
- Suárez-Müller, F. (2016). The process of humanisation. In M. Van de Klundert & R. Van Boeschoten (Red.), *Organisations and Humanisation: Perspectives on organising humanisation and humanising organisations* (p. 1-10). Londen, New York: Routledge.
- Tajfel, H. (1970). Experiments in intergroup discrimination. *Scientific american*, 223(5), 96-103.
- Taylor, P. M. (1999). *British Propaganda in the 20th Century: Selling Democracy*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Thomassen, J. J. (2010). *De permanente crisis van de democratie* [Academisch afscheid, 24 september]. Twente: Universiteit Twente.
- Thomassen, L. (2019). Representing the people: Laclau as a theorist of representation. *New Political Science*, 41(2), 329-344.
- Thucydides. (2001). *De Peloponnesische oorlog*. Amsterdam: Singel Uitgevers.
- Tiemeijer, W. (2022). Polarisatie als coping strategie. In P. Dekker (Red.), *Politieke polarisatie in Nederland* (p. 158-166). Utrecht: Het wereldvenster (Skanderberg Books).
- Verhue, D., & Roos, S. (2009). *Bouwstenen van burgerschap. Een onderzoek in het kader van het Handvest voor Verantwoordelijk Burgerschap*. Amsterdam: Veldkamp.
- Voogd, J. de & Cuperus, R. (2021). *Atlas van afgehaakt Nederland. Over buitenstaanders en gevestigden*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Vries, J. de, Frissen, P., Lelieveldt, H., Pastors, M., Van Ostaaijen, J., & Schendelen, R. van (2011). Populisme: zegen of vloek?. *Res Publica*, 53(2).
- Walry, J. (2002). Globale democratie in een globale wereld. *Samenleving & Politiek*, 9, 22-33.

- Walter, A. S. (2021). Introduction: The study of political incivility and its challenges. In . S. Walter (Red.), *Political incivility in the parliamentary, electoral and media arena. Crossing boundaries* (1-16). Londen: Routledge.
- Walter, A. S., & Brug, W. van der (2013). When the gloves come off: Inter-party variation in negative campaigning in Dutch elections, 1981-2010. *Acta Politica*, 48(4), 367-388.
- Walter, A. & van Praag, P. (2022). Politieke partijen en polarisatie. In P. Dekker (Red.), *Politieke polarisatie in Nederland*. Utrecht: Het wereldvenster (Skanderberg Books).
- Walter, A. S., & Vliegenthart, R. (2010). Negative campaigning across different communication channels: Different ballgames? *Harvard International Journal Press/Politics*, 15(4), 441-461.
- Wilson, A. E., Parker, V. A., & Feinberg, M. (2020). Polarization in the contemporary political and media landscape. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 34, 223-228.
- Wissenburg, M. L. J. (2015). Het einde van de liberale democratie. *Liberaal Reveil* (4), p. 193-197.
- Wonderen, R. van (2021). *Democratisch bewustzijn in Nederland. Over de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch gedachtegoed en de weerbaarheid daartegen*. Utrecht: Verwey Jonker Instituut.
- Zakaria, F. (1997). The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, 76(6), 22-43.